

## ג. פירוש האמתי של הרמב"ן לספר יצירה ודברי קבלה אחרים המתייחסים אליו

מקומו האמתי של הרמב"ן בתולדות הקבלה עודנו טעון בירור ודברי החוקרים בענין זה אינם משביעים רצון כלל וכלל, והטעם לזה הוא במשפטים הקדומים שבהם ניגשו לחלק זה שבפעולתו הרוחנית של הרמב"ן: הכוונה לצמצם ולטשטש דמות קבלתו וחוסר רצון להתעמק בחלק זה ובריחה מן העובדות לספורי מעשיות מכל המינים, כל אלה מציינים דברי רוב החוקרים שהקדישו בכלל שימת לב לשאלת קבלת הרמב"ן. לעומת זה חוסר כל בקורת בספרים כמו תולדות הרמב"ן מאת מאיר רפאפורט-הרטשטיין (תרנ"ח) גם הוא לא יוכל לסייע להתקדמות ידיעתנו בפרק המעורפל הזה בתולדות הקבלה.\*

מן המשפטים הקדומים השולטים לגבי הרמב"ן, היותר בולט הוא זה שאסור להאמין שדברי קבלה מפורשת יצאו מתחת ידי הרמב"ן ושיש להרחיק כל דבר כזה מסף בית מקדש הרמב"ן ולמעט בזה עד כמה שאפשר דמותו הקבלית. הסבה העיקרית לכך היתה שנוכחו לדעת כי ספרי קבלה חשובים שיחסו לרמב"ן כמו 'ס' האמונה והבטחון, פירוש שיר השירים והפירוש הנדפס לס' 'יצירה אינם משלו אלא דברי בני דורו. ואמנם איש לא שאל מה הן דברי הקבלה שהראשונים, תלמידיו או תלמידי תלמידיו מביאים ממנו באמת – שהרי כל הספרים הללו אין עליהם כל עדות אמתית מן הראשונים המיחסת אותם לרמב"ן, ואם האחרונים לא נאמנו עלינו, איזהו הטעם להבאיש ריח עדותם של הראשונים? ואם כל אלו שהבינו עניני קבלת תקופתם בודאי יותר טוב ממחברי זמנינו ראו ברמב"ן מקובל עמוק וגדול, מה נאמר בספר מדעי' "הרמב"ן שהגיע להשפעה בקבלה, והוא דבר מתמיה (merkwürdiger Weise), אי אפשר כמעט להתיחס בכובד ראש אליו כמקובל" – והחוקר הזה מביא "ראיה" לא רק מדברי ר' יצחק דמן עכו שהפך את כוונתם מתוך אי הבנה כפי שאוכיח להלן, אלא גם מתוך העובדה שרמב"ן בפירושו על בראשית ברא מורה בריאת יש מאין! ולא זכר (וכן אחרים שהביאו ענין זה, לא זכרוהו) כי הדבר כתוב בחלק "פירוש המקרא על פשוטו" – כאלו מפירושו בשכבה זו יש ללמוד דבר על השקפותיו בשכבה העמוקה יותר

(שרמז לה בסוף הפסוק שם "על דרך האמת"), ועוד: כאלו יש באמת מקובלים או אפילו מקובל אחד שהעז לומר שאין בריאת יש מאין! כאן נכשלו רבים מן החדשים שנתחלפו להם פלפוליהם של פראנק או אחרים בלשון המקובלים עצמם. הרי כל המקובלים כאיש אחד יורו ויודו על "בריאת יש מאין" – אלא, והוא העיקר האמתי שלא עמדו עליו לא ערנפרייז ולא חבריו, שכל אלה הבינו ופירשו מלים אלו בדרך הקבלה כך שהפכו אותם להפך כוונתם הפשוטה – בעשותם את אי"ן לשם סמבולי לאצילות הראשונה. ואם כך מצאו "סתירות" בין דברי הרמב"ן והקבלה ה"אמתית", אין פלא שלא רצו להתאמין שלא חבר דברי קבלה ממש. וכידוע כבר הביאה עמדה זו בשעתה את הח' זכריה פראנקל להכחיש את אמתת הפירוש על ס' איוב, מפני שיש בו דברי קבלה יותר מדי מפורשים<sup>2</sup>

הפירוש לס' יצירה הנדפס על שם הרמב"ן בכל הדפוסים אינו שלו אלא לר' עזרא או לר' עזריאל, כפי ששיער בראשונה יעלינק<sup>3</sup> ואין כל ספק שדעתו נכונה. \* ואמנם בדברי המקובלים מבית מדרש הרשב"א מובאים כמה לשונות מפירוש ס' יצירה של הרמב"ן (ואיש לא בדק אותן) שאינם נמצאים בפירוש הנדפס ואין אף אחד ביניהם שיתאים לו, ומוכח מזה כי הם לא נתכוונו כלל לפירוש הנדפס אלא ראו פירוש אחר, ואין אפילו צל של טעם לחשוד במקובלים הללו שרבים היה תלמידו הראשי של הרמב"ן. והנה הפירוש הזה נמצא בכמה כתבי יד, אבל זמן רב הייתי מהסס באמתתו, כי מצאתי לשונות הראשונים שחסרים בהם וגם תוספת אריכות שלא לצורך עד שנודמן לי נוסח הפירוש בכ"י ירושלם 404 ורק אז נתברר לי אמתת הענין, וראיתי שראוי פירוש זה להתפרסם בדפוס, ואמלא חובה זו למטה.

פירוש זה נמצא בשתי נוסחאות: אחת קצרה ואחת ארוכה. בשתיהן אינו מגיע אלא עד לסוף פרק הראשון (משנה י"א) וסוף הפרק וכל השאר אינם, ולפי עדות

2 עיין מאמרו בירחון הגרמני שנה י"ז (1868) עמ' 449-458 וכבר השיב לו תשובה נצחת הח' זכריה שווארץ בהקדמה להוצאתו מדרשת הרמב"ן על ס' קהלת מכ"י (תרע"ג) שגם בה רבו דברי הקבלה; ואוסף כאן עוד שטענת פראנקל שאין מי שיוכיר פירוש זה לפני שנת ר', אינה נכונה כלל, כי כל תלמידי הרשב"א מזכירים אותו (ודינו בזה כדין הפירוש לס' יצירה) הלא הם א' ר' בחיי בן אשר בפירושו לבראשית א', ד'. ב' ר' יצחק דמן עכו בס' מאירת עינים<sup>4</sup> כ"י פרשת ראה (וכבר רמז לזה שטיינשניידר ברשימת מינכן עמ' 237 ומה שמוסיף שם בלשון קצרה: וש"מ, כנראה בא לבטל דעת פראנקל ברמיזא לחכימא). ג' ר' יהושע נ' שועיב בביאור הרמב"ן דף ל"א ע"א. ד' ר' שם טוב נ' גאון בס' בדי הארון ח"א, סי' ה, ועיין לשונו אצל Munk, Mss. de l'Oratoire עמ' 22, (1911). וכן ה' בס' הדרשות לר' יהושע נ' שועיב פרשת חקת ופ' ראה.

3 Mose de Leon und sein Verhältnis zum Sohar (1851) p. 46

פירושו האמתי של הרמב"ן לספר יצירה ודברי קבלה אחרים

ר' שם טוב נ' גאון שבאה בודאי מפי רבו הרשב"א לא חובר יותר. הנוסח הקצר והטוב יותר, לדעתי, נמצא עד עכשיו רק בס' אבני זכרון אשר דנתי עליו במקום אחר<sup>2</sup>: גם בכ"י ירושלם 8°404 וגם בכ"י גאסטר 956 חסרה התחלת הספר (על פי סימני הדפים הישנים בכ"י ירושלם עשרה דפים) ובדף השני שם מעתיק בפתחת "והרמב"ן כתב בפירוש ס"י וז"ל" את כל הפירוש עד דף 4 ע"ב למטה (ומסיים עכ"ל הרב הגדול ז"ל).<sup>3</sup> וכל הלשונות שמביאים תלמידי תלמידו של הרמב"ן מפירושו ליצירה נמצאים כאן ומצבו בדרך כלל יפה מאד עד שרק במקומות מעטים עזבתי את גירסתו ובחרתי בגירסת שאר כתבי היד, כמו בתחלת הספר ששם כנראה קצר הענין יותר מדי או נשתבש. הנוסח בכ"י גאסטר מתאים לו, אבל איננו עכשיו תחת ידי להשתמש בו.

הנוסח השני הוא הנמצא בשאר כתבי יד הידועים לי, והוא לקוי בחסר ויתר. על החסר אדבר למטה. היתר הוא תוספת באור הענין, תוספת משלים לסבר את האוזן ובכלל הרחבת לשון ואין ספק שגם הוא ישן מאד, כי הגיע כבר במאה הי"ד לחוגי המקובלים באשכנז ונמצא בכמה קובצים שבדרך ישרה (כמו הכ"י בבריטיש מוזיאום) או בלתי ישרה (כמו כ"י פאריס והשני בירושלם) יצאו מחוגים אלה.<sup>4</sup> המשובח שבכ"י המכילים נוסח זה, הוא בלי ספק כ"י ליידין, Warner 24, דף 146 ע"ב - 149 ע"א הנמצא אחרי הפירוש הנדפס המיוחס כאן כמו כן לרמב"ן. ראשו כאן: "ועתה אכתוב פירוש אחר על דרך הקבלה מבואר יפה והוא גם כן לרב החכם רבינו משה ב"ר נחמן". נוסחתו כשהיא לעצמה טובה מאד ורק במקומות אחדים תקנתיה עוד מתוך שאר כ"י מהסוג הזה. מאלו היו תחת ידי עכשיו: כ"י בריטיש מוזיאום מרגוליות 752 וכ"י ירושלם 8°330 (דף 259 ע"א - 261 ע"א). שניהם חוזרים למקור משותף: הסימנים א'-ו' אשר בחלוקת כ"י זה ברשימת מרגוליות הנם ג"כ בכ"י ירושלם ומלבד זה נוסח הפירוש שלנו בשניהם משובש עד אין ערוך ורבים מן השבושים האלה מתאימים בשניהם, וגם שניהם מביאים אחת מהתוספות שבכ"י ליידין והוא המשל על הצמצום במשנה הראשונה, במקום בלתי נכון בתוספת המלים "דילג לעיל". מרוב שבושם בפרטי גירסאותיהם לא הבאתי את כל שנוייהם כאן שנולדו על ידי מעתיק או מעתיקים בורים, ורק במקומות שכ"י ליידין נשתבש וגירסתם עדיפה על פי מקרה, הזכרתי אותם. בשניהם אין זכר לשם הרמב"ן, וגם אין הפרש אצל מרגוליות בין פירוש זה שבו פותח הקובץ (דף 3 ע"א - 5 ע"א) ובין מה שבא אחר כך: השגות על פירוש הזה<sup>5</sup> וחלק מפירוש אחר לגמרי מחוגי חסידי אשכנז שכולם נכללו אצל מרגוליות בסי' א'. כ"י זה הוא ישן מאד, ובכל זאת כולו חרולים וקמשונים. כ"י ירושלם חדש בערך אליו (נכתב בערך ת"כ) ונתוספו

בו עוד שבועים חדשים. גם כתב יד השלישי מחוג הזה, פאריס 680 דף 209-214 אין בו שם הרמב"ן, ומזה נראה שהטופס שהגיע לחסידי אשכנז המאוחרים לא נזכר עליו כל שם. ואפשר להוכיח כי גם לשם הגיעו שני הפירושים זה של ר' עזרא או עזריאל וזה של הרמב"ן יחד, כמו שהם נמצאים בכ"י ליידין זה אחר זה, כי דברי המוסיף בכ"י מרגוליות ובכ"י ירושלם מביאים בפירוש לשון "הנוסח ראשונה" שעכשיו אינה עוד בכתבי יד ההן, אבל היתה בודאי במקורם הראשון. וכפי שיוצא מלשונה, אין הנוסח הראשונה הזו אלא הפירוש ההוא המיוחד בטעות לרמב"ן. כ"י ליידין מוצאו מספרד, וכן גם כ"י אוקספורד 2456 שאינו מכיל "תמצית" או "קצור" של הפירוש הנדפס, כפי דברי נייבויצער במפתחות המחברים שברשימתו אלא את הפירוש האחר שלנו. והוא הדין לגבי כ"י אוקספורד 1598 שגם הוא לדברי ז' רק קצור מהנדפס. המעתיק קורא אותו שם "פרישת ספר יצירה מיסוד הרמב"ן". אמנם הפירוש אינו תופס הדפים 57-62 שניבויצער נותן לו, אלא רק חלק קטן, ואחרי כן באו לקוטים שונים על סודות התפלה ועליהם סובבת החתימה שנדפסה אצל נייבויצער. וכן נמצא פירוש זה, על פי התחלתו, גם בשני כתבי יד בפארמא (פרו מחלקה א' כ"י 13 דף 99-101 וכן כ"י שטרן 97), וגם כאן בלי שם הרמב"ן.

ההוכחה המכרעת שהנוסח הקצר הוא המקורי יותר, נמצאת במשנה ה': הראשונים מעידים לנו שהרמב"ן כתב כאן שלא הבין המשנה הזאת והתפלאו על זה מאד גם חפשו טעמים לכך, והנה כזה נמצא באמת מלה במלה בנוסח ההוא בשעה שבכל כתבי היד מהסוג השני חסרה הערה זאת והפירוש עובר על כל המשנה מבלי להזכירה בזכירה כל שהיא. מזה יוצא שהמעבד שאולי היה קרוב מאד לזמן הרמב"ן ועל כל פנים הבין דבריו יפה כפי שניכר מהוספותיו, שם את לבו לתוכן בלבד ולא העתיק בנוסחתו דברים שלא ראה בהם תועלת לבאור התוכן ולענין עצמו: ודבר זה מבאר גם את החסרונות האחרים שבנוסח הארוך והמה שתי ההערות המסיימות שתיהן ב"צריך עיון" (כמו ההערה על אי הבנתו במשנה ה') אשר בסוף משנה ד', שהמעבד השמיט אותן מפני שאינן מוסיפות ביאור, ושאי אפשר להבין אותן כתוספת מצד הנוסח הראשון. וההערה השניה כאן חשובה לנו כי הזכיר בה במפורש את "החסיד" שאינו אלא ר' יצחק סגי נהור בן הראב"ד שרוב הראשונים כמו ר' עזרא, ר' עזריאל, ר' יהושע ו' שועיב ואחרים קוראים אותו בשם החסיד סתם. ולפי עדות אחת הרמב"ן הזכירו גם בטעם אסור העריות שלו בשם זה, ועיין למטה. ואמתת הערה זו ניכרת עוד מטעם אחר: מתוך פירוש ס' יצירה של ר' יצחק סגי נהור הנמצא בידי מארבעה כתבי יד אי אפשר היה להוציא הגירסה הזאת שהרמב"ן מזכיר כאן, רק קרוב לכך נמצא שם ועובר על הענין מבלי לפרשו ולכן אין בפנינו נוסח מדויק של המשנה לפי גירסתו. אם כן רק מי ששמע מתלמידי החסיד מסורת על גירסתו בספר

פירושו האמתי של הרמב"ן לספר יצירה ודברי קבלה אחרים

יצירה, היה יכול לכתוב הערה זו. והנה כבר ר' יהושע אבן שועיב מביא הערה זו על גירסת החסיד ("ובמלת המעור") בפירושו לסודות הרמב"ן (תרל"ה) דף י"ט ע"ד ומתוך מה שהקדמתי יוצא שלקח הערה זו ממקור אחר, דהיינו שמצא אותה בפירוש הרמב"ן שהיה ידוע לו כפי שאוכיח.

אמתת הפירוש הזה וזכותו להקרא בצדק על שם הרמב"ן ברורה וניכרת לא רק מתוך השוואה עם רמיזותיו וסגנון לשונו המסתוריי בפירושו לתורה (שאמנם נתחבר בודאי זמן רב אחרי כן) ובשאר חבוריו המוסכמים כמו הפיוט מראש מקדמי עולמים - בייחוד השמוש בתרגום המדויק של המונח הדתי הנוצרי *restitutio omnium rerum in integrum* ("השבת כל הדברים להוייתן") בכוונה מסתוריית יהודית נמצא רק בבית מדרשו של הרמב"ן! - אלא גם מתוך שימת לב ליחסו לר' עזרא ועזריאל. כשם שגם בפירושו על התורה ובייחוד לגבי טעמי המצוות ושאר פרטי הקבלה אחז הרמב"ן לרוב בשיטה אחרת מאשר ר' עזרא בפי' שיר השירים ובפירוש ההגדות שלו<sup>5</sup>, דבר שהרגיש בו בהרגשה דקה כבר ר' יהושע<sup>6</sup> שועיב שמביא הרבה ראיות מכריעות לכך בביאורו, כך גם כאן יחסו לפי' ס' יצירה: שתי שיטות לפנינו כמעט בכל צעד ושעל. כותבי תולדות הקבלה שלא הרגישו בדבר זה, כנראה לא קראו את ספריהם של ר' עזרא או לא ירדו לסוף דעתם של בעלי הקבלה הראשונים שהיו בעלי גוונים שונים הרבה יותר ממה שאנו מכירים כיום מתוך ספרי המפרשים המאוחרים או החדשים.

אין פלא שהרמב"ן הזכיר כאן את ר' יצחק שכן כמה דברים בפירושו זה מראים בעליל, שמחברם ידע את פירושו. שאר דבריו נאמרו רק בלשון "שמעתי" וחבל מאד שלא גלה לנו שמות רבותיו. וכאן מקום אתי להזכיר נשכחות והוא שמצינו לתלמידי הרשב"א שמביאים כוונות התפלות שקבל הרמב"ן מהמקובל בן בלימה. ר' יהושע<sup>7</sup> שועיב מזכירו שתי פעמים: לגבי ברכת כהנים (דף כ"ט ע"ב): "ושמעתי בשם החסיד ז"ל כי העלוי [בכוונות] ממטה למעלה... אבל כפי מה שקבלנו בג' שמות הללו ובניקודם וכמו שהזכיר אותם, בבירור הכוונה ככוונת הרב ז"ל (הרמב"ן, המורה להיפך כי הכוונה ממעלה למטה) ושמעתי כי כן קבל מהחכם המקובל בן בלימה", ולגבי קריאת שמע (דף ל"ב ע"ד): "שמעתי כי זה (ממעלה למטה) דרך הרב ז"ל ביחוד בק"ש כמו שקבל מבן בלימה ז"ל ואם באמת שמעתי בשם החסיד ז"ל כי כוונת הייחוד לעולם ממטה למעלה".\* וכן מביאו ר' שם טוב בן אברהם<sup>8</sup> נ' גאון (בקיצור פירושו הנדפס בס' מאור ושמש, ליוורנו תקצ"ט, דף מ"ז ע"ב) לגבי

5 יוצא מן הכלל, למשל, פירושיהם לפרק ראשון בס' בראשית שבהם אחזו כל מקובלי גירונה בשיטה אחת, ועיין למטה ובנספח ג'.

ברכת כהנים "אך הראשון (הדרך הראשון בייחוד, בנגוד לדרך החסיד ר' יצחק בן הרב) קבלתי איש מפי איש עד בלימה", וכן גם בלקוטים הישנים מיסודו של 'ן' שועיב שנעתקו מכ"י גירונדי 62 (איפה זה נמצא כעת?) בכ"י הלברשטם 174 הנמצא כעת ב־Jews College בלונדון ס' 313. שם נמצא בדף 16 ע"ב על ייחוד ק"ש "אבל בשם בן בלימה שמעתי שהוא מלמעלה למטה", ומי איפוא בן בלי שם זה? שהרי אי אפשר ששמו האמתי של יהודי ספרדי היה בן בלימה, ונראה שהיה להם טעם כמוס להסתיר שם רבו הזה של הרמב"ן שממנו קבל כוונות התפלה ובדו לו שם מסתורי מלשון עשר ספירות בלימה? ואינו ר' יהודה בן יקר כי ר' שם טוב 'ן' גאון קורא אותו בשמו המלא פעמים בס' כתר שם טוב (דף 37 ע"ב ועוד פעם 44 ע"ב) ואם כן למה יחליף את שמו לגבי ברכת כהנים דווקא. ודבר זה עודנו טעון חקירה.

הפירוש לס' יצירה נכתב כנראה בזמן שהרמב"ן עוד נטה יותר לפרש דבריו בקבלה. והרי יש בידינו מעין עדות שאפילו בפירושו לתורה נטה בראשונה לאחוז בדרך אחרת, ולהבליט את סתרי התורה יותר, שכן נשאר לנו בכתבי יד רבים<sup>6</sup> עוד דף או חצי דף מפירוש מעשה בראשית ובעלי הקבלה גזוהו ואמרו שאין לסמוך על קבלתו וז"ל הפתיחה בכ"י אוכספורד 1644 דף 114 ע"ב: עוד בא לידינו בענין סדר מעשה בראשית ואמרו לנו כי הוא מלשון הרמב"ן ז"ל שעשה התחלה כשעלה במחשבה לחבר הפירוש כי חשב לגלות הדברים יותר בבאורים אלא שחלה ובא לו בחלום ומנע מחשבתו ואז נמנע<sup>7</sup> עד סוף ימיו שחיבר הפירוש וסתם הנעלמים, ומה שכתב, כבר העתיקו תלמידיו ז"ל אמנם לא נתאמת אלינו לכן אין לסמוך עליו<sup>8</sup>. ונראה שאין כוונת דברים אלה להטיל ספק באמתת ההעתק עצמו, אלא לתוכן הקבלה שאין לסמוך על פירוש הדברים מכיון שלא סמך הרמב"ן ידו עליהם, ואולי יש לפרשם אפילו על ספק אמתת המאמר כולו אם יצא מתחת ידי הרמב"ן. ואני אומר שעלי עושים הדברים האלה ובייחוד תוכן המאמר עצמו רושם אמתי מאד ומצד הפנימי, מצד השפה הקבלית או עצם הפירושים איני רואה כל טעם להטיל ספק באמתתם ועל כל פנים אדפיס אותם כאן בסוף המאמר וישפטו הקוראים עצמם\*. ועל כל פנים פרצופים של פירוש לס' יצירה ושל המאמר הזה דומים זה לזה ואפשר מאד שקרה איוזה מקרה בחיי הרמב"ן שגרם לשנוי דרכו בגלוי הסודות, ודברים דומים לזה נודעים לנו רבים בתולדות הקבלה עד ימי האחרונים. ובאמת ברור שכבר בעל ס' כתר שם טוב על

6 למשל ירושלם 3 4<sup>0</sup> דף 34; מינכן 240 דף 47; פאריס 803; אוכספורד 2456 דף א'.

7 בכ"י כתוב גשבע ותקנתי על פי כ"י מינכן (אצל שטיינשניידר ברשימתו עמ' 113).

פירושו האמתי של הרמב"ן לספר יצירה ודברי קבלה אחרים

סוד שם המפורש שחבר ספרו בשנות החמשים או הארבעים למאה ה"ג ידע את הפירוש הזה בכתב או את קבלת מחברו מבעל פה: הרי דבריו<sup>8</sup> על המשנה ד' בפ"א הם ממש דברי הרמב"ן בפירושו ולא נמצאו דברים אלה בספרות הישנה של הקבלה אלא שם. ומה שאומר "שמעתי", יתכן ששמע כן מן הרמב"ן עצמו כי ר' אברהם מקולוניא עלה לארצות אלה ובודאי בקר אצל מקובלי גירונה חביריו לדעה.

ומכאן אזכיר את עדויות בעלי הקבלה על פירוש ס' יצירה האמתי של הרמב"ן<sup>9</sup>.

א) ר' אברהם אבולעפיה בספר אוצר עדן גנוז<sup>10</sup> שחברו בשנת ה"א מ"ה כותב, שמין י"ב פירושי ס' יצירה שלמד בין שנת ה"א ל"א והשנה ההיא היה גם "פי' הרב ר' משה בר נחמן זצ"ל ורובו הוריות, ואם היותו בקי בפילוסופיה לא המשיכו על דרכה" כלומר לא פירש אותו בדרך זו, ולפי מה שכתב באגרת וזאת ליהודה בכדומה לזה על דרכי הפירושים בס' יצירה, הרי זה שבת גדול<sup>10</sup>. מכיון שמזכירו על יד פירושיהם של ר' עזרא ור' עזריאל, אין לחשוב שנתחלף לו בפירושיהם. אמנם דבריו "רובו הוריות" אינם ברורים די צרכם עד כדי לשפוט מהם על טיב הספר. אם רצה לומר שאינו נותן לרוב אלא הוראות המשניות על פי הקבלה, הרי זה מתאים בודאי לספרנו. ואין פלא שלא הזכיר כי אין הפירוש שלם, שהרי גם לגבי פירושו של ר' אברהם נ' עזרא לא הזכיר כדבר הזה, אע"פ שידענו מעדותו של ר' שמואל נ' מוטוט בפ' התפלות שלו שגם הוא לא חיבר פירוש אלא על "קצת משניות" ממנו.

ב) ר' שם טוב בן אברהם נ' גאון מתלמידי הרשב"א בס' בדי הארון ספר ראשון פרק ה'<sup>11</sup>: "וגם הרב הגדול הרמב"ן ז"ל כתב ספרו וספר איוב... אמנם סתם דבריו ביותר... עוד פירש ספר יצירה בפרק הראשון בלבד שלא קבל יותר מפי מקובל אמנם הרב החסיד סגיא גהור ז"ל פירשו כלו לפי שקבלו". עדותו זאת מתאמת לפירושו ולו בלבד, שהרי לא נמצא בידינו פירוש אחר על פ"א בלבד.

8 גנזי חכמת הקבלה הוצאת יעלינק עמ' 44-45.

9 המאמר נדפס משם בבית המדרש ליעלינק בחדר שלישי עמ' XLIII במבוא.

10 עיין גנזי חכמת הקבלה חלק עברי עמ' 15-16: "קצתם (בין מפרשי ס' יצירה) מורים בקצתם הקבלה וקצתם בכולה והשלם שבהם אשר הורה בכולם ידוע והקרוב לו המורה במקצתה והחסר שבם פירשו לפי דעת החוקרים וידוע שכל הנמשך אחר דעת החוקרים ירצה להפק כוונתי זאת". ואולי יש קשר בשמוש הלשון בין "ההוריות" שבכרקטריסטיקה שלו על פי' הרמב"ן ובין דבריו כאן על "השלם אשר הורה בכולם".

11 Munk, Mss. hébreux de l'Oratoire (1911) p. 22

ג) ר' שם טוב נ' גאון בתשובה שנשמרה בס' אבני זכרון כ"י ירושלם 404 8°  
 דף 49 ע"א: "ובפירוש הרמב"ן בס"י מצאתי כי כ"ע יתברך מלא יותר ממה שהלב  
 יכול להרהר כבוד וצמצם עצם הכבוד כשיעור פני הפרכת וכבין שני הכרובים  
 ונמצא חשך על פני הכל כלומר העדר האור הוא חשך והמשיך ממקור הכל האור  
 הבהיר הנקרא חכמה ל"ב נתיבות וכל נתיב ונתיב נוקב בחושך האותיות כלומר  
 בצורתם". הדברים נמצאים אצלנו כמעט מלה במלה בנוסח כ"י ירושלם והם  
 מוכיחים שהפירוש שר' שם טוב בן גאון דבר עליו במאמרו שהבאתי בסימן  
 הקודם הוא הוא פירושנו באמת. השמוש במלת "כלומר" אופייני בשביל הפירוש  
 הזה<sup>א</sup>.

ד) בעל ס' מערכת האלהות מתלמידי הרשב"א במערכת השמות השווים<sup>12</sup>  
 לגבי נצח והוד: "והרמב"ן ז"ל קראם בפ"י ספר יצירה שלו אלהים חיים" וזהו דבר  
 תמוה מאד שאינו לפי דרכי בעלי הכנויים ונמצא באמת בפירושנו במשנה א'  
 במקומו.

ה) שם במערכת הטעם (דף ק"ט ע"ב) בדברו על ספירת היסוד "רישומי נוסה  
 קצת אל השמאל, ועל הדרך הנה קראו הרמב"ן בפירוש ספר יצירה שלו דבר"  
 וכוונתו לְדָבָר (כח שמאליו), והוא נמצא בפירושנו במ"א בשם שדי שהוא יסוד,  
 ודורש עליו הפסוק לפניו ילך דבר<sup>ב</sup>.

ו) ר' יהושע אבן שועיב תלמיד הרשב"א בביאור פירוש הרמב"ן על התורה  
 הגדפס על שם ר' מאיר אבוסאולה (ורשה תרל"ה, דף ה' ע"א): "כמו שמפרש  
 הרב שאמר בפירוש ספר וספר וסיפור: ספר הוא הבינה שאדם מונה בה" והוא  
 כתוב אצלנו על נכונה בנוסח כ"י ירושלם בסוף המשנה הראשונה.

ז) שם, דף ה' ע"ב: "נשמת שדי רומז ליסוד העולם כמו שפירש הרב בס'  
 יצירה" והוא אצלנו במשנה ראשונה לגבי כנוי שדי.

ח) שם דף י"ב ע"ג: "והוא [השם אלהים!] השם הראשון של י"ג מדות  
 המוזכרות בפ' כי תשא אשר לפני הגדולה והגבורה והוא ראש הבנין ותחלת  
 המנין כמוזכר בפ' הרמב"ן ז"ל בספר יצירה", ועיין מה שכתב כאן במשנה  
 ראשונה על שם הויה בנקוד אלהים שהוא מוסד הבנין.

ט) שם דף י"ד ע"ד: "וכבר פירש הרב ז"ל בפ' ספר יצירה כי דָּבָר הוא כנוי  
 לשם שדי", ועיין למעלה סימן ה'.

י) ר' יצחק דמן עכו שלא היה מתלמידי הרשב"א בעצמו אבל קרוב לבית  
 מדרשו ולתלמידיו בני דורו, מביא בס' מאירת עינים כ"י מינכן 17 דף 3a  
 "ראיתי בפ' ספר יצירה שאומרים עליו שהוא פרישת הרמב"ן ז"ל שאמר  
 בפ' י' עומקים איני מבין זאת הבבא וצריך עיון, והוא תימה גדול על המקובל



פירושו האמתי של הרמב"ן לספר יצירה ודברי קבלה אחרים

האמתי ז"ל שיאמר על דבר זה איני מבין, ואולי הרב ז"ל מרוב פלפולו היו קשים לו ענינים בבבא זו שאין אנו מרגישים, ומ"מ אכתוב בו כפי מה שקבלתי". וזה נמצא באמת בפירושו בנוסח כ"י ירושלם. ומה שמביא כאן בלשון זהירות "שאומרין עליו שהוא פרישת הרמב"ן", מתברר שתלמידי הרשב"א מסרו לו כך, ומגודל התימה הוזה שבאי-הבנת הרמב"ן בבבא פשוטה לפי שיטת רוב המקובלים כנראה היה מסופק במקצת באמתתו, בשעה שכמובן איפכא מסתברא; ובאמת גם הוא בעצמו אינו מתיחס לרמיזתו הספקנית בכובד ראש וממשיך כאן וגם במאמר הבא מתוך הכרת אמתת הדברים, וכל סגנונו כאלו יאמר: ראו נא כמה מופלא הענין שעל פירוש כזה שיש בו תימה גדול כ"כ אומרין עליו שהוא פירוש הרמב"ן. ולא הייתי מפרש כאן כוונתו בשאר דבריו הפשוטים לכל קורא אלמלא כבר נכשל בהם הח' ערנפרייז בספרו על תורת האצילות בקבלת המאה הי"ג ופירש אותם בהפך כוונתם הברורה, כי מצא בכאן שר' יצחק דמן עכו - שמכנה אותו כאן בלי כל טעם (שהוא רק כמעתיק דברי אחרים) בשם גנאי <sup>Flachkopf</sup>! - בא לומר שהרמב"ן מרוב פלפולו ועסקו בהלכה לא ירד למדי לעומק הפרובלימות הקבליות ואיפכא מסתברא כי ה"בבא" איננה "הקבלה" כפירושו התמיה של ערנפרייז אלא המשנה החמישית בספר יצירה והפלפול הוא פלפול בקבלה דווקא וכוונתו לומר: אולי התעמק הרמב"ן בפלפול שיטתו כל כך עד שנולדו לו קושיות במקום שאנו איננו רואים אותם כלל, וזה בדיוק הפך דברי ערנפרייז. ומוטב שמי שרוצה לספר שהרמב"ן לא היה לו פנאי או לא עסק למדי בקבלה, וספורי מעשיות כאלה, לכל הפחות לא יסתייע בדברי הראשונים שכולם פה אחד מעידים ההיפך, ועדותם עדות בנידון זה.

י"א) עוד שם בס' מאירת עינים כ"י דף 80a: "כתוב בפירוש ספר יצירה לרב ז"ל: ה' כנגד ה' ואמר שהספי' האחרונה [אולי יש לקרא האחרונות"] הם כנגד ה' העליונות וכלם נקשרות אלו באלו ונעוץ סופן בתחלתן ולכך נבראו י' אצבעות בידיים וי' אצבעות ברגלים, ה' של יד אחת כנגד ה' של רגל לומר שהראש מקושר בסוף והכל אחד. ומה שלא היו בב' הידיים ה' אצבעות וכן ברגלים, כי היה נראה חסר מכאן ולכך יחד בכל צד כל המדות שמתחלתן כך יצאו ר"ה ה' כנגד ה', כחבצ"ג כנגד תנהי"ם לפעול באלו צד ימין ורחמים ובאלו צד שמאל ודין" והנה אריכות הדברים שבכאן חשודה מאד, ובאמת נמצא בפירושו מזה רק הסוף והוא העיקר ונדמה לי שיש כאן כבר אצל ר' יצחק דמן עכו הרחבת לשון מעין זאת שבנוסח הארוך.

י"ב) ר' יצחק דמן עכו הנ"ל בפירושו לס' יצירה, הנמצא בס' אבני זכרון שהוכרתי כבר כמה פעמים, כ"י ירושלם 404 8° דף 17 ע"ב, מביא על ההפרש שבין נתיבות ודרכים "והרמב"ן ז"ל פירש בהיפך (מהחסידי ר' יצחק סגי נהור) ואמר כי הדרך הוא הגדול והנתיבות הם השכילים הדקים". ובגירסת כ"י גאסטר

956 נאמר בפירוש "והרמב"ן בפי' ספר יצירה פירש..." והלשון נמצא כאן. י"ג) ר' משה בוטרייל בפירושו לס' יצירה בפ"א מ"ב על סדר הספירות במשניות ט' עד י"א (דפוס מנטובה דף ל"ב ע"א): "הרב ר' משה בר רבי נחמן ז"ל חולק בזה ואומר על הכינה שהוא מים מרוח כי הוא אומר שכתר עליון שהוא קדמון הוא רוח אלהים חיים והחכמה היא רוח מרוח והכינה מים מרוח והחסד מים ממים" והיא באמת שיטת פירושנו החולקת על שיטת שאר מפרשי ספר יצירה. במקרה זה, איפוא, דברי ר' משה בוטרייל שחושדים באמתת לשונותיו כידוע, נכונים הם וגם הוא ראה פירושנו<sup>13</sup>.

י"ד) ר' שם טוב בן שם טוב בעל ס' אמונות בספרו השני על יסודות תורת הקבלה שנמצא בלי שם בכ"י בריטיש מוזיאום מרגוליות 771, דוחה בדף 124 ע"א את דעת הרמב"ן: "גם כי הרמב"ן הכניס במנין הכתר עליון ואמר שמה שאמר [בס' יצירה] לא אחת עשרה להוציא שרש הכל מן המנין ואין פירוש זה נכון כלל" ודעתו זו של הרמב"ן נמצאת, בפירושנו על משנה ד'.

ט"ו) ר' משה קורדובירו בס' פרדס רמונים בשער ראשון סוף פרק ד': "והנה בארנו המשנה הזאת בנוסחא היותר מפורסמת בספרים ובמפרשים עם חיות שהרמב"ן ע"ה נראה שיהיה לו גירסא אחרת, עכ"ז לא נחוש אלא להסכמת רוב הספרים... ועוד שעדיין לא נתאמתנו היות הפירוש ההוא להרמב"ן כפי הנראה מתוכו". גם יעלינק<sup>14</sup> וגם שטיינשניידר<sup>15</sup> לא הבינו הערה זו, כי פירשו הדברים על הפירוש הנדפס על שמו, ולא שמו לב לזה ששם הגירסא בסוף משנה ג' כמו גירסת הרמ"ק וגירסת הנוסח הנדפס במנטובה - אלא באמת ספקותיו דווקא על פירושנו הגורם בסוף המשנה ההיא כגירסת רבינו סעדיה גאון בפירושו הערבי לס' ומזכיר גירסתנו המקובלת בשם גירסת החסיד. וספקותיו (שלא הביא להן ראיות) על אמתת הספר אינן נראות ע"פ העדויות של תלמידי הרשב"א ועל פי מהות הפירוש עצמו. וכבר העירותי במקום אחר, שאין לדברי ה"בקורת" הספרותית שבספרי הרמ"ק ערך גדול וטעה בהם הרבה טעיות, והרי יחס גם את ס' המערכת לר' טודרוס אבולעפיה ואת ס' התמונה לבעל ספר הגבול וס' מראות הצובאות וגם מביא מאמר שני מעצם הפירוש הזה ואין שם כל רמז לספקות על אמתתו.

ט"ז) שם בשער השלישי פרק ד' על משנת עשרת העמקים: "ובמשנה זאת כתב הרמב"ן ז"ל איני מבין בבא זו עכ"ל, ובאמת אין קושי המשנה הזאת כל כך אם לא שנאמר שהוקשה לו הסדר ועכ"ז נראה מזה ענותנותו של החסיד ע"ה

13 *Beiträge zur Geschichte der Kabbala* חוב' א' עמ' 13, ומה שמוסיף יעלינק שם, נכתב בשעה שעוד האמין באמתת הפירוש הנדפס, וחזר בו אחר כך.

14 ברשימת ספרי הבודליאנה עמ' 1965.

פירושו האמתי של הרמב"ן לספר יצירה ודברי קבלה אחרים

שבחר לומר איני מבין מלסתור טעם קבלתו מפני דוחק משנה אחת מפני שרצה לחשוך דעתו ולא לסתור גבול ראשונים". סגנון דבריו כאן – והיא אותה המשנה שגם ר' יצחק דמן עכו תמה על דברי הרמב"ן עליה – אינו סגנון של ספקן כלל. ולעצם הענין טעם הרמ"ק לאי הבנתו של הרב נראה גם לי קרוב לאמת. כי על פי שיטתו בשאר המשניות (וגם שם נגד שאר המפרשים) מתחיל כל פירושי סדר אצילות מן הכתר ולא מן החכמה ולפי שיטה זו באמת קשה משנה זאת מאד, שאי אפשר לפרש אותה בדרכי הסימבוליקה של הקבלה אלה מחכמה (לשון עומק ראשית!) ולמטה, ובכל זאת לא עזב שיטתו וכתב כאן מה שכתב.

י"ז) כל המקובלים שהזכרתי, לא הכירו כל פירוש אחר בשם פי' הרמב"ן מלבד הנדפס להלן. והראשון<sup>15</sup> הידוע לי שהביא גם את דברי פירושנו וגם את דברי הפירוש הנדפס מכבר ואפילו מבלי להבדיל ביניהם וכאלו ספר אחד הם, הלא הוא ר' מאיר ב"ר יחזקאל בן גבאי בס' עבודת הקדש: בחלק הייחוד מביא ששה לשונות (מלבד רמז קצר כללי יותר מדי) שחמשה מהם נמצאים רק בפירוש הנדפס והמיוחד לו<sup>15</sup> אבל אחד מהם והוא בפרק שמיני נמצא בתחלת הפירוש האמתי: "וז"ל הרמב"ן ז"ל בפירוש ס"י כי קיום כל דבר בעוד הרצון בו ר"ל כי קיום העולם התחתון והעליון בעוד התפשטות אצילות עלת העלות בו ויהיה כלה בהתהפך הרצון להשיב הדברים להויתן כמושך רוחו אליו ע"כ." מכאן ניכר שלפני בעל עבודת הקדש היה הנוסח הארוך יותר שכן נמצא שם ככל הכתוב כאן. בודאי שאב נ' גבאי מתוך אחד מכתבי היד (כמו ליידן) שהכילו שני הפירושים זה אחר זה ונעשו לאחד בידו.

הפירוש הזה וכן גם המאמר על פרק א' בס' בראשית משתמשים בגלוי ובברור בטרמינולוגיה הקבלית מבלי להעלימה ברמזים מליציים וסתומים המובנים רק לעומדים בסוד ה' כדרכו ברוב ספריו. ביחוד הפירוש ליצירה מגלה לנו דעותיו של הרמב"ן על תורת הספירות, מהות האצילות והשתלשלותה בשעה שבשאר ספריו אמנם השתמש בדעות אלה ובנה עליהם אבל לא פירש אותם. מצד זה יש

15 פרק ב' "ופי' הרמב"ן בבא זו שאין התחלת ישות אלא מחכמה"; בסוף פ"ט: "וכתב הרמב"ן ז"ל בפ' ספר יצירה זה לשונו: ולכך נעשו המדות כך להתבונן בהם באין סוף"; פרק י"ד "כי המוטבע מן המורגש והמורגש מן המושכל והמושכל מרום הנעלם והנעלם אין לו סוף אם כן אפילו המושכל והמורגש והמוטבע אין להם סוף כך פירש הרמב"ן ז"ל בפ' לספר יצירה וכתב עוד שם ז"ל הבן בחכמה וחכם בבינה פי' כח"ש בינה שהוא בחכמה המשיך אותו המשך מרום מעלה בחכמה כדי שימשך ממנה אל הבינה". וכן בפרק הזה עוד על המשנה "ועל דבר זה נכרת ברית ופירש הרמב"ן ז"ל לכך נגלה הדבר כדי שיהיה כח להסתכל ולדבר בו ולהרהר ולא במופלא ממנו כי מכח הדבר שהוא נקרא ברית שמייחד התמורות בכח אחד יכול להכיר שאין הנסתר אלא אחדות גמורה". ובפירושו האמיתי אין זכר לכל השיטה הזאת.

לפירושו חשיבות רבה. יחסו לשאלת אין סוף וכתר או לשאלת מעמד עולם הספירות מעל לעולם המרכבה מתבררים רק כאן. המאמר על מעשה בראשית מלא ענין מיוחד משני צדדים: בהשוואה למאמרים אחרים על מ"ב מחוגיהם של מקובלי גירונה ובהשוואה לספר הזהר. גם ר' עזרא (בסוף פירושו לשיר השירים) וגם ר' יוסף ב"ר שמואל (בפרק האחרון של ס' משיב דברים נכוחים לר' יעקב בן ששת, כ"י אוכספורד) ששניהם קדמו כנראה לרמב"ן בערך בדור אחר פירשו את הפרק הראשון מס' בראשית, וניכר בבירור שקבלתם וקבלת הרמב"ן בענין מעשה בראשית קבלה אחת היא ויש יסוד לחשוב שכל זה בא לשלשתם מיסודו של ר' יצחק סגי נהור.\* מקצת דברי הרמב"ן ודברי ר' עזרא שוים אפילו מלה במלה עד שאפשר לשער כי השתמש בדברי ר' עזרא. גם ניכר המעבר בין סגנונו הקבלי הברור של הרמב"ן כאן ובין רמיזותיו בפירושו הגדול: מקצת ביאוריו עברו ישר לשם ומקצתם לבשו צורה אחרת של רמז דק ויש אשר העלים לגמרי ולא זכרם עוד. ראוי לשימת לב שכמה מהדברים הבאים בפירושו הגדול בפתיחת "יתכן", הם הם עצם דבריו או דעותיו במאמר הקצר. מהצד השני הרי זה פלא שגם הפירוש למעשה בראשית "הקבלי" ביותר בספר הזהר ח"א דף ט"ו-כ"ב וגם המאמר הזה המיוחס להרמב"ן סובבים רק על הפסוקים א'-ט"ז וקשה בעיני להאמין כי אך מקרה הוא.<sup>16</sup> על השוואת תוכן שני המאמרים אבוא לדבר במקום אחר, כי אין כאן המקום לעורר השאלה החשובה והקשה של יחסי קבלת הזהר וקבלת הרמב"ן הטעונה ברור יסודי חדש.

מלבד שתי תעודות אלה לידיעת קבלת הרמב"ן ישנן בידינו עוד שתיים אחרות אשר לדעתי אין טעם מספיק לבטל אמתתן, ומן הראוי לעמוד עליהן כאן.

בכ"י ברלין (רשימת שטיינשניידר סי' 193) וכן גם בכתבי יד אחרים<sup>16</sup> נמצא פירוש ל"אל יתהלל חכם בחכמתו וכו'" (ירמיה ט', כ"ב) שאינו אלא כעין סניגוריה על חכמת הקבלה. פירוש זה נתחבר כנראה בערך במחצית השנייה של המאה הי"ד בספרד ועיקרו הם ראיות לאמתת הקבלה מתוך ספרי הקדמונים, וביניהן גם מאמר אחד הבא כאן בשם הרמב"ן והוא אגרת על הפנים הפנימיים שבתורה. הדפסתי אותה כאן בפעם הראשונה למען ידע הקורא לשפוט בעצמו. ביחס לשאלת אמתת האגרת הזאת חשודה בעיקר הסביבה שהיא נמצאת בה שהרי באו במאמר זה כמה לשונות מזוייפים על שמותיהם של גדולי הראשונים ואמנם גם לשונות אמתיים אינם נעדרים כליל. ומצד תוכן האגרת עצמה יתכן שבאמת יצאה מתחת ידי הרמב"ן: הרי אינה אלא פאראפראזה ארוכה ומדוייקת של

16 נמצא למשל גם בכ"י שעמד בשנת תרפ"ח למכירה אצל הרב טולידאנו בטנג'ר (סי' 34 ברשימתו).

פירושו האמתי של הרמב"ן לספר יצירה ודברי קבלה אחרים

הרעיון על פנימיות התורה אשר הביע אותו בהקדמת פירושו הגדול. כל מה שנמצא באגרת, מראה קורבה ידועה גם להקדמה זו וגם להקדמה לחלק השלישי מספר התמונה הסובבת על אותם העניינים. לא נראה כל טעם מיוחד לזייף דברים שאין בהם חדוש נוסף על דברי הרמב"ן עצמו. הרי מזייף היה מוסיף על דעת הרמב"ן עוד דעות הרחוקות ממנו כדי להתלות בשמו המפורסם ולהסתייע בו. ואמנם גם לשון האגרת הזאת סתומה היא למדי, ממש כדברי ההקדמה הנזכרת, אבל לא אוכל למצוא בה דבר שלא יתכן להאמר או להכתב בימי הרמב"ן. רעיון "נשמת התורה" כבר הובע בבירור בפירושו האגדות לר' עזרא במס' תענית וכל הפרטים על סימני המסורת שיש בהם רמיזות לסודות הפנימיים שבתורה הובאו גם שם וגם בספר התמונה. ומכיון שהרמב"ן חבר את פירושו רק בסוף ימיו, אינו מן הנמנע כלל שכבר נשאל קודם לכן והביע בכתב את דעותיו העיקריות על מהות התורה.\*

ועוד בידינו טעם איסור העריות בדרך רמז וסוד שתלמידי הרשב"א מעידים עליו כי מדברי הרמב"ן הוא. ר' יהושע נ' שועיב מביא בפרשת אחרי מות, כי אמנם בפירושו הגדול לאיסור העריות לא רמז הרמב"ן שום דבר מפורש "אבל מצאנו לו מגלת סתרים כתוב בכתב ידו" והוא העתיק בביאורו לפי הרמב"ן את כל לשונו<sup>17</sup>. והואיל ואין ספרו מצוי בידי החוקרים, העתקתי כל השייך לענינו מדפוס וורשא תרל"ה, בנספח ד'. והוא מאמר חשוב מאד. כמו כן הזכיר גם ר' שם טוב בן אברהם נ' גאון את המגילה הזו בס' כתר שם טוב (ס' מאור ושמש, ליורנו תקצ"ט, דף מ"ג ע"א), אכן העתיק רק מחציתה הראשונה וזוהי פתיחתו<sup>18</sup>: "ואני מצאתי במגילת סתרים מהרב שקבל מהחסיד טעם איסור העריות" והנה זה תמוה כי לא מצינו בכל מקום שהרמב"ן היה תלמיד החסיד (ר' יצחק סגי נהור) ולהפך בפירושו לס' יצירה בהזכירו את החסיד אינו קורא אותו מורי. אמנם יתכן שכוונת ר' שם טוב כאן לא לקבלה ישרה אלא לקבלה ממוצעת, בידי חכם שלישי. ובאמת גם ר' משה מבורגוש בדור תלמידי הרמב"ן מקשר הרמב"ן והחסיד ע"י חכם אחר שאינו זוכרו בשמו<sup>19</sup>. ויש לשאול אם ערך או חצי-ערך לעדויות שבספרו של ר' משה מבורגוש? הרי כמה דברים בספר עמוד השמאלי חשודים מאד מהצד ההסטורי; אמנם העדויות האלה "הרב הגדול הרמב"ן אמר שקבל מפי רבו<sup>2</sup> מפי החסיד החכם ר' יצחק ז"ל" (דף 133 ע"א) וכן

17 בספרו על תורת האצילות השמאלית הטמאה הנמצא בכ"י ברלין (שטיינשניידר 193) וכן גם בשאר כ"י (טולידאנו ועוד) מבלי שנוכר שם הספר בשום מקום. אבל מצאתיו עכשיו בס' לבנת הספיר לויקרא, כ"י ברייטש מוזיאום (מרגוליות 767) דף 281a שמביא לשון זה: "והנה החכמים הקדמונים פירשו אותם עשר בספר מסאבא והנם כתובים על ספר עמוד השמאלי להר"ם ז"ל בן שמעון" והוא ר' משה בן שמעון מבורגוש.

"הרמב"ן ז"ל שקיבל בפירוש זה השם בשם החסיד ז"ל" (דף 132 ע"א) – כל אלה מתאימים למה שהוכחנו למעלה ממקור אחר לגמרי, מפירושו ליצירה, על מציאות מתווך בין שני המקובלים האלה, עד שלדעתי קשה מאד לומר שאין כאן אלא בדותות בעלמא. נראה שיש כאן זכר למסורת הסטורית בעלת משקל וערך ידוע. \* אמנם אין בידינו להוכיח שהרמב"ן באמת עסק בתורת הספירות השמאליות ויתכן שתוכן הקבלות האלה בספר עמוד השמאלי אינו מהרמב"ן אעפ"י ששלשלת המסורת הנזכרת אתם ראויה לסמוך עליה, אבל אי אפשר להחליט בזה שום דבר מוחלט על יסוד ידיעותינו הקלושות. מאחרי שתורת הספירות השמאליות היא בודאי מן הפרקים הסתומים ביותר שבקבלה, ברי הוא שהרמב"ן אם גם הכיר אותה או ידע ממנה בודאי היה מעלים אותה בפירושו על התורה, ואין להביא משתיקתו ראייה.

הדפוס של ס' כתר שם טוב בס' מאור ושמש משובש מאד ולכן אפשר ג"כ שנפל כאן שבוש ובמקום "שקבל מהחסיד" יש לקרוא "שקיבל בשם החסיד" ויש להשוות כתבי היד השלמים והטובים של הספר למען דעת את גירסתם, ואני לא הספקתי לעיין בהם.

מגלת סתרים זאת היתה כנראה גם לעיני מקובלים אחרים שלא הזכירוה: גם דברי ר' בחיי בן אשר מראשוני תלמידי הרשב"א בטעם איסור העריות לקוחים משם כפי שאפשר להוכיח בנקל, אלא שמשום מה רק חבריו הבאים אחריו מצאו צד היתר להזכיר את מקור הדברים\*. רמז לדעת הרמב"ן על ענין זה נמצא ג"כ כבר בספר הרמון לר' משה די ליאון (משנת ה' מ"ז). גם הוא ידע כבר כי טעם האיסור הזה "שלא לקרב הענפים עם השרש"<sup>18</sup>. בספר הריקאנאטי הועתקו הדברים כבר מס' כתר שם טוב שהיה לנגד עיניו.

קרוב היה לשער שהמתווך בין הרמב"ן ובין ר' יצחק החסיד בן הראב"ד היה רבו ר' יהודה בן יקר כי יודעים אנו עליו שנטה לקבלה כפי שמעיד עליו פירושו לסדר התפלות הנמצא למשל בקמברידג'<sup>19</sup>, ור' משה מבורגוש שם בפיו אפילו קבלה על ספירות הטומאה (לגבי הספירה השלישית "שקבל מפי רבותיו הקדושים"). ולא אוכל להכריע. אבל חושבני שיש כאן מקום לשאלה: אולי ר' יצחק בן אברהם בן דוד שהוא ר' יצחק החסיד ור' יצחק בן אברהם הצרפתי\* שבאמת היה רבו של ר' יהודה בן יקר אינם אלא חכם אחד? בספר תורת האדם (וינציאה שנ"ה דף ל"ב ע"ג) מזכירו הרמב"ן בלי תואר מיוחד<sup>20</sup> אבל בס'

18 כ"י בריטיש מוזיאום דף 95.

19 עיין מאמרו של שכטר ב-J.Q.R. IV (1888) עמ' 245-255. אנכי עברתי על כתב יד קמברידג' ומצאתי עוד כמה דברי קבלה מלבד אלה שהזכירם שכטר.

20 "...וגדולי רבותינו הצרפתים נסתפקו בזה עד שרבינו יצחק ב"ר אברהם ז"ל צוה

פירושו האמתי של הרמב"ן לספר יצירה ודברי קבלה אחרים

הלקוטות שלו לפסחים (דף י"ד ע"ג) מעיד עליו עדות מפורשת זו "קבלתי מפי מורי ר' יהודה זצ"ל שקבל מרבו ר' יצחק בן אברהם הצרפתי שהלל בלילי פסחים טעון ברכה אשר קדשנו לגמור את ההלל והביא ראיה מן הירושלמי" וכבר עמד על זה שכטר<sup>21</sup>. על פי תוכן דבריו אין לחשוב כי זהו המקובל ר' יצחק. גם יש להזכיר, כי בספרי קבלה ידועים נזכרים שניהם וקשה לשער שמחבריהם שנו את התוארים וקראו לאותו המקובל פעם כך ופעם כך. בכ"י אוכספורד 1945, למשל, בלקוטים ישנים מאד, נזכרה קבלת ר' יצחק בן הראב"ד על התפלות (דף 57 ע"א-ע"ב), ומיד אחרי כן, בעמוד הבא, נמצא סוד אחר "בשם החכם הצרפתי ר' יצחק ז"ל". גם בעל ס' האמונה והבטחון מכיר את שניהם. בפרק ט': "כך קבלתי מפי החכם רבי יצחק הצרפתי ז"ל" ובפרק י"ט: "שמעתי בשם החכם ר' יצחק הצרפתי" (והם דברי קבלה), בשעה שהזכיר את ר' יצחק סגי נהור בשם "החסיד ר' יצחק ב"ר אברהם". בלקוטים בכ"י אוכספורד 2256 דף 12 ע"א מצאתי לשון זה על סוד פסח: "מצה וחמץ עמו בבית כי בשניהם נעשה חנם רחמים לישראל והדין על המצריים והוא ובית דינו הסכימו בדין וזה אני ולא שליח כמו שפירש הרמב"ן ז"ל טעם זה מצאתי בשם החכם ר' יצחק בר אברהם ז"ל מצה אינה לא מתוק ולא חמוץ אלא בינוני ולזה רומז לתפארת שהוא מקבל משניהם". מכל זה נראה על כל פנים שגם ר' יצחק הצרפתי רבו של ר' יהודה בן יקר היה מכת המקובלים, הגם כי אין קרוב לחשוב כי הוא הוא ר' יצחק סגי נהור. כמובן, שויון כזה של השמות (והרי גם ר' יצחק ס"ג היה "צרפתי") בנקל יכול היה לגרור אחריו בלבול במסורת המקובלים.

אשר לדברי קבלה המתמייחסים לרמב"ן, לא אדבר כאן על ענייני קבלה מעשית הבאים בשמו ובלי ספק יש ביניהם כאלה שבאמת יצאו ממנו, כמו הקמיע של שבעה אתין שהזכרתי בפרק השני על ר' דוד בן יהודה החסיד נכד הרמב"ן<sup>22</sup>. אבל אעיר עוד שהרמב"ן חבר גם "תפלה למשכילים" כלומר למקובלים, כפי שהעיד עליו ר' אבנר תלמידו בס' מאירת עינים לר' יצחק דמן עכו (כ"י מינכן 17 דף 68 ע"א), וניכר מתוך דבריו שהיתה ידועה ונפוצה

לתלמידיו שיטילו ציצית בסדינו ויחפו אותו בתוך כנפי כסותו מפני ספק כלאים".

21 במאמרו הנזכר עמ' 250 והוכיח שם שבאמת כתוב כן בפירוש ר' יהודה ב"ר יקר על התפלה.

22 העירותי במאמר ההוא שלא מצאתי זכר לר' יהודה בנו של הרמב"ן במקורות הידועים, והנה נשתמטה ממני "האגרת ששלח הרמב"ן בהיותו בא"י לבנו יהודה לקאשטיליא בהיות בנו עומד לפני המלך" שנדפסה מכבר במה"ע המבשר, והח' ראובן מרגוליות שהעיר על זה בחוברתו וכוח הרמב"ן עם תולדות הרמב"ן (לבוש תרפ"ט) הדפיס אותה עוד הפעם שם בעמ' 48.

בימיו<sup>23</sup>. ובאמת גם כל ההקדמה הארוכה בתפלתו "שהתפלל בהר הקדש", שנדפסה ונמצאת בהרבה כתבי־יד, בנויה על אדני הקבלה ברמזים המובנים רק למשכיל המקובל, על סדרי עולם העליון וירושלם של מעלה. ואולי זוהי התפלה שר' אבנר רומז אליה?

עוד תעודה המתייחסת לרמב"ן מצאתי בקובץ החשוב סי' 22 באוסף מוסאיוף בירושלם. בקובץ זה חוברו יחדיו כמה דברי קבלה מהראשונים וביניהם מהבלתי ידועים עד היום, והמקבץ העתיק בדף 4 ע"א-ע"ב מאחד מספרי ר' שם טוב ב"ר אברהם בן גאון אגרת שבה מודיע הכותב אשר שמו לא נודע לנו, להרמב"ן את הקבלה אשר קבל מר' יוסף בן מזאח רבי, והעתקתיה כאן בסוף הנספחות. משפחת נ' מזאח היתה מחשובי משפחות טולידו<sup>24</sup>, ונראה שר' יוסף זה היה אבי־זקנו של אותו ר' שמואל בן יוסף נ' מזאח שנפטר בשנת ק"ט בטולידו. קבלת האגרת הזאת על עשר ספירות מקצתה בלתי ידועה ומקצתה קרובה לסוג ספר העיון ומעין החכמה, ובאמת נראה שהיא מדורו של הרמב"ן. אגדות אחרות כאלה לא נשמרו לנו, ואם זאת הנמצאת לפנינו אמתית היא, נוכל ללמוד ממנה כמה חשוב ונכבד היה הרמב"ן גם בעיני המקובלים בני דורו.

23 הרשב"א הלך איפוא רק בעקבות רבו כאשר חבר גם הוא "תפלה מיוחדת לעצמו אשר רמו בתוכה ראשי פרקים (מחכמת הקבלה) על הנכון", כדברי ר' שם טוב נ' גאון בס' ברי הארון ספר א', פרק ה'.

24 עיין צונץ, צור געשיכטע אונד ליטעראטור עמ' 425.



## הערות גרשם שלום

- א יש כתבי יד שבהם נקרא: העתקת הרמב"ן וכן למשל בכ"י היידנהיים 27<sup>א</sup> בציריך, בתוך קובץ של חומר שכלו מחוג גירונה.
- ב פרקים לתולדות ספרות הקבלה, פרק ז'.
- ג וכן מצאתי שזוהי הנוסחא שר"מ אבי סהולה העתיק אותה ופירשה בפירוש ספר יצירה שלו.
- ד פעמים: דף כא ע"ב ודף קמא ע"ב - קמב ע"א ועוד פעם שלישית קמה, ע"ב למטה. גם בס' כתר שם טוב של ר' גאון וכן [ר' מנחם] ריקאנאטי בס' טעמי מצוות דפוס באזילאה דף ט"ז, ע"ב ובפירושו על התורה פ' במדבר: קטז ע"ב.
- ה ובאמת הוא נמצא, כבר בצורה משובשת בפרטים רבים, בכ"י פאריס 763<sup>א</sup> שהועתק לפי הרשימה עוד בשנת 1284 והוא איפוא הקדום; נוסח זה הוא גם בכ"י מינכן 92<sup>א</sup>.
- ו אם כ"י פאריס 763 באמת נכתב בשנת 1284, הרי הנוסח הזה נשמר בראשונה דווקא באיטליה שכן נכתב כל אותו קובץ בפירארה, אבל לא רק רוב השיבושים הגסים שבו אלא גם הכתב, הדיקטוס, עוררו בי פקפוקים אם זה באמת כתב יד מן המאה ה"ג.
- ז אמנם ר' מאיר אבי סהולה שם את המקובל בן בלימה (בסוף פירושו לס' הבהיר) בין הרמב"ן ובין ר' יצחק סגי נהור. אבל בגליונות לפירוש סודות הרמב"ן של ר"י נ' שועיב (אולי הן הן הגליונות של אבי סהולה ועיבודו שמזכירן בפירוש ספר יצירה שלו?) נמצא עוד דבר אחר חדש על בן בלימה על עניין הנפילים: "ושמעתי כי הרב ז"ל וכן בלימה נחלקו על עניין הדחיה. וכן בלימה ז"ל הכריח לו הענין אפילו מפוסק..." (כ"י פרמא די רוסי 68 ו' ע"ב). המקובל בן בלימה נזכר גם בדברי הפירוש לס' הבהיר בסוף הספר (בדפוס וילנא, ובכ"י פראג נשתבש ל"דילמה"). זה לשון הרשב"א "קבל מהרמב"ן והוא קבל מן בלימה והוא קבל מן ר' יצחק סגי נהור". מכל זה מוכח בהחלט שיש כאן אישיות הסטורית, יהיה שמה האמתי מה שיהיה; וכן, לדעתי, נטמן השם הזה גם במאמר מקולקל אחד בכ"י מספר כתר שם טוב ל'ן גאון בפרמא די רוסי 1221 דף קכח, ע"א על קרבן קין שהיה פשתן "ואני שמעתי שדרש בעל השם שלמד וכן ז"ל מסופי אותיות של קרב"ן קוף ריש בית נון הרי לך פשתן". ויש לדעתי להשלים את המלה החסרה האחת: "ובן (בלימה) ז"ל [דרש ענין זה] מסופי אותיות....".
- ח וכבר ר' יצחק דמן עכו העתיק ממנו בס' מאירת עינים לפ' בראשית כ"י מינכן 17 דף יא, ע"א "אמנם מצאנו שהרב ז"ל התחיל לפרש על דרך זו ולא השלים ומ"מ נכתוב אותו והועתק מכתב יד".
- ט ובעיקר כל הפירוש הוכנס (בשמו המלא של הרמב"ן) לתוך פירוש ס' יצירה לר' מאיר בן שלמה אבי סהולה בשנת ה' צ"א, ויש לנו בזה עדות חשובה מאד לגירסא (כ"י באנגליקא ברומא), והוא דקדק כאן, אעפ"י שכבר הוא (הראשון?) שנכשל ביחסו את

ס' האמונה והבטחון אל הרמב"ן בתחילת פירושו לס' הבהיר (עמ' 1) משנת 1321: ועוד: ואטיקאן 265 דף מג, ע"ב (כמו בכ"י ירושלם לאחר מעשה בראשית לר' יוסף בן שמואל).

יא ועוד שם דף לח, ע"ב למטה: "אבל הרמב"ן ז"ל אמר שלמעלה מן הכתר הוא שורש כל השרשים" - ועיין באמת כאן [להלן עמ' 88-89] עניין זה.

יב ממאמר אחד זה שיש לו הקבלה גם בפירוש ר' עזריאל רצה בשעתו א"ה וייס להוכיח אמתות הפירוש המיוחס להרמב"ן בדפוסים, וטעות בידו, עיין בְּהַאֲסִיף שנה ה', חלק הספרות, עמ' 106.

יג ר' מנחם ריקאנאטי בפר' בהר (דף קי"ב, מהדורת רפ"ג) מעתיק את לשון הפירוש בתחלתו מלה במלה מבלי לציין כל מקור: "כי קיום כל דבר הוא בעוד הרצון בו... ויהיה [כל] בהתהפך הרצון להשיב הדברים להוייתן כמושך רוחו אליו". אבל בתוספת (הנמצאת רק בכ"י) לס' טעמי המצוות הוא מכיר דווקא את הפירוש השני הנדפס כפירוש הרמב"ן: "כי בריטיש מוזיאון 743 דף קל, ע"א: "וגם כוונת הרמב"ן ז"ל נראה לי שהיתה כך באמרו בפירוש ס' יצירה במשנה ראשונה..." וכו' (ומכאן העתיק את כל הענין ר' יהודה חייט, עיין להלן הערה ט"ז). ומביא את לשון ר' עזריאל בפירוש הנדפס: "כי בכח מציאות אין סוף מציאות רום מעלה". פירוש זה בא בשמו של הרמב"ן כבר בכ"י ואטיקאן Barb. Or 110 המתמיר להיות משנת ה' ת"ן, אם גם אין לסמוך על זה. נמצא איפוא שריקאנאטי הוא המקובל הראשון שהשתמש בכ"י שהכיל פירושו של ר' עזריאל בשם הרמב"ן, וטעה בו. מקורו הכיל כנראה את שני הפירושים, זה על יד זה, כמו כתבי יד אחדים מהנמצאים אתנו.

יד צ"ל: ה' ספירות האחרונות.

טו ר' יוסף קאשטייל בתשובותיו לשאלות ר"י חייט בסי' י"ג (עיין עתה נוסח הטכסט פְּתַרְבִּין, כד (תשט"ו) עמ' 197), כ"י פרמה קג, ע"ב, מביא את דברי ראשית הפירוש על אותיות מנצפך, גם כן בגירסת העיבוד המורחב. ר' יהודה חייט במנחת יהודה (שמזכיר גם את הנדפס על שמו) מכיר, כשהוא מדבר לא מפי הריקאנאטי, גם את הפירוש האמתי, וזה בדפוס מנטובה קפד, ע"א (פירארה דף רמד, ע"ב): "ותנוח נפשו של הרמב"ן כי אעפ"י שלא נתגלה בימיו ספר הזהר, רוח י"י נוצצה בו וכתב בפירוש ספר היצירה שלו שהבינה נקראת סֶפֶר על שממנה התחלת המספר". וזה נמצא רק בפירוש האמתי (עיין להלן בעמ' 91) ולא בפירוש ר' עזריאל. וכן ברור שדברי החייט שם (מנטובה ל"ז, ע"א) על הלב = הרצון, והפוכו בתורה ל"בל", וענין היובל הגדול לקוחים, מראשית פירוש הרמב"ן.

טז [לא נכון!] מצאתי כי בפירוש ס' יצירה לר' משה בן יעקב (חלק אחרון של ס' שושן סודות) למשנה פ"א, י"ב: "שכתב הנביא הרמב"ן ז"ל בפירוש לס' יצירה", והם דברי הפירוש הנדפס בשני מקומות. אם כן, זהו דור אחד לפני ג' גבאי. וכן גם ר' יהודה חייט מביא בס' מנחת יהודה דפוס מנטובה דף מ"ח ע"א למטה בשם "כוונת הרמב"ן ז"ל... בפירוש ספר יצירה במשנה הראשונה", את דברי הפירוש הנדפס. והכל בא שם מרבי מנחם ריקאנאטי מלה במלה, והוא הראשון שהיה בידו כבר הפירוש האחר על שמו של הרמב"ן (עיין למעלה הערה י"ג). אם כן, לאיטליה ולאשכנז הגיעו כתבי יד כאלה כבר בתחלת המאה הי"ד: גם הרדב"ז (בס' מגדל דוד בסופו, דף פ"ג ע"ד) מביא פירוש הרמב"ן על מלת בלימה - בלי מהות, וזה נמצא רק בנדפס.

יז ר' יצחק דמן עכו הכיר את המאמר רק מפסוק ג' ואילך, ואינו מסופק כלל שהוא שייך

פירושו האמתי של הרמב"ן לספר יצירה ודברי קבלה אחרים

באמת להרמב"ן. בס' מאירת עינים כ"י מינכן 17 דף יא, ע"א "אמנם מצאנו שהרב ז"ל התחיל לפרש על דרך זו ולא השלים ומ"מ נכתוב אותו והועתק מכתב ידו ז"ל..." והוא מביא את תחלת הלשון הזה עוד פעם בפ' וישב דף לה, ע"א בפתיחה: "והרב עצמו ז"ל רמו זה, ויאמר אלהים יהי אור, שנתן כח להויות להתפשט אורן ולהראות כחן באספקלריאה שאינה מאירה, כלומר שאינה מצוחצחת. ויהי אור - אפ' המאירה שקודמת במעלה. עכ"ל". עתה נתגלה עוד נוסח אחר, מורחב במקצת, של הפירוש הזה על מעשה בראשית, שנשתמר בתרגומו הלאטיני של פלאוויוס מיתרידאטס הידוע, רבו של פיקו דילה מיראנדולה, בכ"י 190 דף 226 ואילך בספרית הוואטיקאן. תרגום זה נתגלה ע"י חיים וירשובסקי שהעתיקו בטובו למעני.

וגם בדרשותיו של ר' שועיב בפרשה זו העתיק חלק מקונטרס זה בלי כל הזכרת מקור מהרמב"ן - אלא הזכיר בתחלתו פירושו של ר' אברהם בן ר' עזרא על העריות (קראקא של"ג, דף נ"א, ע"א) - אבל אין זכר לכל זה אצל ראב"ע! "הכלל כי כל הבא על אחת מכל אלו העריות מכחיש במעשה בראשית, כמו שכתב ר' אברהם בן עזרא ז"ל שלא להשיב דבר הנפרד לשרשו והענף לעיקרו, שהאחים ונבראו וגו' (כמו בקונטרס בשם הרמב"ן)".

ידיעה זו הוכחה עכשיו כבת סמכא מאחר שאנו יודעים את לשון החסיד עצמו על איסור העריות בפ' ההגדות של ר' עזרא כ"י וטיקאן 441 דף 30 ע"א - 30 ע"ב ואת לשונו של ר' עזריאל הדומה לה מאד, שהובאה בליקוטים הישנים בכ"י פארמא (1221 די רוססי) דף 187. על ידי ההוכחה הנוספת (על ידי האגרת החשובה) נמצא גם היסוד האישי המבאר את כל שוויון הקבלות האלה. ודברי המפרש שהרב קבל מהחסיד, שוב אין בהם שום דבר רחוק.

הוא מתכוון כאן כנראה לבן בלימה הנזכר כמתווך בין שני החכמים במקומות אחרים.

כא בכ"י אדלר 1589 דף 124 ע"א נמצא בדברי ר' יצחק דמן עכו "הרב הנאמן וכנוי תמידי של הרמב"ן אצל ר' יצחק דמן עכו) מכתב ידו שנתן לי בן בנו הסופר". עיין למשל: בס' עמק המלך דף קע"ה (שער עולם היצירה פ"א) ממקור לא נודע לי "וכתב הרמב"ן ז"ל מעיד אני על ר' יהודה החסיד (!) ע"ה שהיה יודע פעולות עץ הדעת ט"ב ור"ע על מתכונתו" (וכן עוד פעם שם דף קמ"ב).

## עדכונים והשלמות של המהדיר

67. מאז פרסום המאמר נכתבו כמה מחקרים על תפיסתו הקבלית של הרמב"ן; בראש ובראשונה נידונו כמה מתורותיו הקבליות בידי שלום עצמו. ראה מקורות הקבלה לפי המפתח - הרמב"ן. וכמו כן גוטליב, מחקרים, עמ' 88-95; 569-570; ח' חנוך, הרמב"ן כחוקר וכמקובל (ירושלים, התשל"ח); מ' אידל, "אין בידינו"; E. Wolfson, "By Way of Truth: Aspects of Nahmanides' Kabbalistic Hermeneutic", *Association of Jewish Studies Review* XIX (1989), pp. 103-178; Idem, "The Secret of the Garment in Nahmanides", *Daat* 24 (1990) pp. XXV-XLIX.
68. ראה תשבי, חקרי קבלה, עמ' 17-21.

71. על שתי השיטות בהסבר קריאת שמע ראה א' אלקיים "בין רפרנציאליזם לביצוע: שתי גישות בהבנת הסמל הקבלי בספר 'מערכת האלהות'", דעת 24 (תש"ן), עמ' 32-33 (הערה 87).
72. ראה גוטליב, מחקרים, עמ' 63, 569.
78. דעה שונה המדגישה את רב־גוניות הגישות בדבר הפירוש למעשה בראשית, נמצאת אצל גוטליב, מחקרים, עמ' 59-87.
79. על ייחוסה של האיגרת על פנימיות התורה לרמב"ן עירער גוטליב, מחקרים, עמ' 128-131; שלום, הערה כא לקמן, מפנה לדיון זה ומוסיף המילה "אולי".
80. על "טעם איסור העריות" ראה אידל "אין בדינו"; שם הצעתי להפריד בין "החסיד" – דהיינו ר' יצחק סגי נהור ובין מחבר האיגרת ששמו ר' משולם. ראה גם שלום, הערה יט.
80. ראה, לעומת זאת, את דעתו של א' גוטליב, הקבלה בכתבי רבנו בחיי בן אשר (ירושלים, תש"ל), עמ' 74-76.
80. על ר' יצחק בן אברהם הצרפתי ראה שלום, מקורות הקבלה, עמ' 250-251.
82. הערה 23. תפילה זו נדפסה עתה בספרי הרשב"א, ערך מ"מ גערליץ (ירושלים, תשמ"ו) א, עמ' ג-עד.

## נספחות לפרק ג

### 1. פירוש לפרק ראשון מס' יצירה להרמב"ן<sup>א</sup>

בשינויי הגירסאות מורה: י' = כ"י ירושלם 404 8°  
 ל' = כ"י ליידין, וארנר 24  
 ב' = כ"י בריטיש מוזיאום 752  
 ס' = כ"י ירושלם 8°336.

בל"ב נתיבות וכו' הן עשר ספירות וכ"ב אותיות ומנצפ"ך צופים אמרו<sup>1</sup> על  
 כן אינם בחשבון הל"ב ואעפ"י שאמרנו שהעשר ספירות בכלל האותיות אינם  
 האותיות [כאותיות] כי הם פנימיות<sup>2</sup> והם דבר נעלם נכללות באותיות<sup>3</sup>  
 ויוצאות עמהם בשביל אות<sup>4</sup> בהעלמה [בהעלמה בגוף] אחת ברוח בגוף<sup>5</sup>. וכוונת  
 החשבון [רמז] הזה ללב ולב הוא רצון כענין שנאמר<sup>6</sup> היש לבבך ישר עם לבבי  
 כאשר לבבי עם לבבך כי קיום כל דבר הוא בעוד הרצון בו<sup>7</sup> ויהיה בל' בהתהפך  
 הרצון להשיב כל הדברים להוייתן<sup>8</sup> כמושך את רוחו אליו<sup>9</sup>. וכן התחלת  
 התורה וסופה [בל', כלומר] ביי"ת בראשית ולמ"ד דישראל כלומר<sup>10</sup> שישוב

1-4 י' עשר ספירות בעצמם כי מנצפ"ך צופים אמרו לפי שהם בכלל האותיות וכל דבר  
 נעלם נכלל בהם ויוצאות עמהם שכל [בשביל] אחד בהעלמה ברוח | 3 ל' דבר שכולם  
 נכללות, ותקנתי על פי נוסח ב' וס' | 4 ב' ס' בהשלמה ברוח ובגוף | 5-4 י' וכוונת החשבון  
 לפי שהוא מנין לב | 6 בל' קיום הדבר. ל' מוסיף עוד: בעוד הרצון בו כי קיום העולם התחתון  
 והעליון בעוד התפשטות [אצילות] עלת העלות בו ויהיה כל וכו' | 7 ל' משובש: הדברים  
 לחיות. ס' להיות. ב' להוייתן [אל הוייתן] 2-8 י' ליתא כלומר - אליו.

- 1 שבת ק"ד, א.
- 2 זוהי דעת ר' יצחק סגי נהור בפ"י ס' יצירה שלו: הספירות הן פנימיות האותיות ובכל  
 אות ואות נכללות עשר ספירות.
- 3 פסוק שלא כצורתו הוא, מלכים ב', י' ט"ו.
- 4 עיין בשער הגמול של הרמב"ן בסופו (פירארה ש"ו) דף כ"ב, ב'.
- 5 מליצה זו נמצאת רק אצל הרמב"ן ותלמידיו ורומזת תמיד ל- *αποχαραττασμός* ביובל  
 הגדול ועיין למשל בסוף פיוטו מראש מקדמי עולמים ("ובהשיב הדברים להוייתן"),  
 בפירוש סודות הרמב"ן לר' יהושע<sup>א</sup> שועיב הנדפס על שם ר' מאיר בן סאהולה דף כ"ח  
 ע"א בלשונו של אחד מתלמידי הרמב"ן בטעם היובל, וכן גם בדרשותיו של ר' יהושע<sup>א</sup>  
 שועיב עצמו (קושטא רפ"ב) בסוף הדרשה ליום ראשון של פסח ("ישובו הדברים  
 להוייתן ולשלימותן").
- 6 רמז לזה נמצא גם בפירושו על התורה בפסוק ויפת באפיו<sup>א</sup>.
- 7 רמזה זאת ליובל הגדול מתאמת כ"כ לסגנונו האמתי של הרמב"ן ולהשקפותיו בענין

הענין לאשר לו אחוזות הארץ היא האפיסה המוחלטת<sup>1</sup> פ"י המוחלטת תרגומו לצמיתות לחלוטין<sup>8</sup> על כן נרמז כי אין הדעת משיג אליו. נתיבות הם שבילים דקים ואין אדם רואה בראש השביל<sup>9</sup> המקום שהוא הולך, לכך לא אמר דרכים שהדרכים רחבים וניכרים<sup>9</sup> שאדם עומד על אם הדרך ורואה לכל מראה עיניו לאיזה מקום הוא הולך מה שאין כן בשבילים מרוב דקותם וכן בענין הכתוב [ירמיה ו', ט"ז] עמדו על דרכים וראו ושאלו לנתיבות עולם הזכיר לדרכים ראייה ולנתיבות שאלה.

פליאות כמו כי יפלא [דברים י"ז, ח'] ומתרגמינן יפריש כלומר יוצאות מפורשות [פ' - מופרשות] ומובדלות<sup>10</sup> זו מזו ולפי עומק הדקות שם פלא נאות<sup>10</sup> בהם לא שם הבדלה והפרשה.

חכמה היא סוף מה שאדם יכול להשכיל במחשבה ומסורת הענין ברמז כ' כתר עליון ית' מלא יותר ממה שהלב יוכל להרהר כבודו, צמצם עצם הכבוד כשעור פני הפרכת<sup>10</sup> וכבין שני הכרובים שהוא טפח<sup>11</sup> ונמצא חושך על פני הכל

1-2 פ' ב' ס' ליתא פ"י המוחלטת - לחלוטין | 3 ל' עד מקום אשר הוא הולך 4 [ונכבדים] | 5 ל' ליתא מה שאין כן - דקותם. ל' וכן ענין | 8 ל' דמתרגמינן יפריש ב' ס' פלאות כמו יפליא דמתרגמינן יפריש | 9 ל' נפרשות ונבדלות. ל' מוסיף (והוא מהפך הענין): ונבדלות לאו דווקא, אלא אמשול לך משל כענין מעין וממנו חוקקין שביל אחד לצד זה להשקות כרם<sup>10</sup> ומצד האחר להשקות את הגן והכל ממקום אחד ואין דבר נפרד ממנו וכאצבעות ביד | 11 י' ליתא סוף. ל' במחשבה כי לא ישיג לשכל [צ"ל להשכל?] למעלה מן החכמה כי כתר עליון ית' וכו' | 12 ל' וצמצם עצם כבודו כתר עליון לעלת העלות כשיעור | 13 ל' ובין שני הכרובים. ס' מבין. ב' לבין שני. י' ליתא שהוא טפח | 13-1 ל' ונמשך חשך על פני הכל [כי] העדר האור הוא חושך ליתא בל' אבל רק בטעות ונמצא על נכון בב' וס' כי חשך ר"ל דבר שאין הדעת משגת והוא מכוסה.<sup>11</sup> והמשל בלשון צמצם עצם כבודו כאדם שהוא גבוה בקומתו ויראה עצמו במראה קטנה באצבעו [בבבואה] של מים אעפ"י שהכלי קטן נראית שם צורת הקומה ההיא הגבוהה.

זה עד שאין לי ספק שיש לקבל כאן גירסת לידן אעפ"י שהדברים נשמטו בכ"י ירושלם. וכן מפרש גם בפירוש פ' בהר את הפסוק וישבו איש אל אחוזתו על היובל הגדול בעולם.

8 האפיסה המוחלטת בלשון המקובלים וכן בלשון הרמב"ן בתחלת פירושו על בראשית א' א' סמל מסתוריי היא לספירת הא"ן ואין פשוטה כמשמעה. וגם בפירושו על הפסוק הזה מביא התרגום יחד עם רמיזה לסוד היובל ועיין סנהדרין ק"ו ע"ב.

9 פירוש זה הוא הפך פירושו של ר' יצחק סגי נהור בפ"י ס' יצירה שלו.  
10 כן הוא בכל כתבי היד שראיתי, אבל נראה שצריך לתקן ולקרוא "הכפרת" והשעור של טפח לכפרות נמצא במס' סנהדרין דף ז' ע"א והדברים על צמצום הכבוד לבין הכרובים בספרא לויקרא פ"ב ובשאר מדרשים על שמות כ"ה, כ"ב<sup>12</sup>. ההערה "שהוא טפח" חסרה אמנם ב"י אבל בלי ספק רק בטעות כי בסוף משנה ג' ירמז גם ב"י לדבריו כאן.

פירושו האמתי של הרמב"ן לספר יצירה ודברי קבלה אחרים

כי העדר האור הוא חשך<sup>2</sup>. והמשיך ממקור הכל<sup>11</sup> האור הבהיר הנקרא חכמה<sup>2א</sup>.  
שלשים ושתים נתיבות כל נתיב ונתיב נוקב בחשך האותיות בצורתם  
והספירות בשיעור שברצון הגזור יתברך ויתעלה ונעשו מובדלים זה מזה,  
ונקיבת אור הנתיבות ויצאתם מפורשות זו מזו נקראת חקיקה. לכך אמר  
שבהם חקק יו"ד ה"א כלומר בנתיבות האור שהם ל"ב מעת המשכתן מן הכתר  
העליון בהם חקק החוקק יתברך את החשך ועשה מהם עצם כבוד נרמז עליו  
בשם יו"ד ה"א והכבוד הזה נקרא חכמה<sup>12</sup> בשם הנתיבות עצמם ולכך נקרא  
חכמה<sup>22</sup> כי כ"ע יתברך ויתעלה נרמז באל"ף ה"א של שם אהי"ה בענין אחדות  
שלימה בכל צד ובכל מחשבה וענין ולא יתכן להזכיר בה חקיקה. עוד נמשך  
המעין ופעל עצם כבוד נקרא יו"ד ה"א וא"ו ה"א נקוד אלהים והוא הבינה<sup>10</sup>  
והוסיף על השם הראשון וא"ו ה"א כלומר בכאן מוסד הבנין וא"ו ה"א. עוד  
נמשך המעין ויצר עצם כבוד נקרא צבאות לפי שהוא אות בצבא שלו<sup>13</sup> שהם

---

1 י' ליתא הכל. ל' ממקור הכל פ' שהוא עלת העלות האור הנקרא חכמה 2 פ' ל' בחשך  
ר"ל נמשך מן החשך כלומר נאצל ממנו. ר' שם טוב י' גאון בתשובה שהזכרתי למעלה מכ"י  
ירושלם 404 גורס: האותיות כלומר בצורתם 3-4 ל' כשיעור שברצון הבורא ר"ל שהן  
מתפשטות באצילותם כשיעור שרצה, ויעשו מובדלים זה מזה כאשר המשלתי בחבורן<sup>14</sup>,  
והמשכת אור הנתיבות והפרשתן קראה בספר יצירה חקיקה 5-7 ל' בנתיבות חקק עצם<sup>22</sup>  
הכבוד הזה הנקרא חכמה ונרמזת ביו"ד ה"א וכן העטרה נרמזת ביו"ד ה"א וכבר רמזתי, עליה  
נאמר אם עוונות תשמר יה ועליה נאמר וה' נתן חכמה לשלמה, שאל גוי א' את ר' יהושע  
מפני מה נגלה הב"ה למשה מתוך הסנה? א"ל ללמדך שאין מקום פנוי בעולם מן השכינה  
[במדבר רבה י"ב, ד'] וזאת הספירה העליונה הנקראת חכמה מעת המשכתן מן הכתר  
עליון ומן הכתר עליון חקק החוקק. פ' המשיך את החשך ועשה ממנו עצם כבודו ועליו  
נרמז י"ה. ס' וב' אינן גורסין את המאמר במדבר רבה 7-8 ל' ליתא בשם הנתיבות -  
חכמה. ל' כענין אחדות 9 י' ליתא ולא יתכן - חקיקה 10 ל' ליתא נקוד אלהים 11 ל'  
על השם האחרון, אבל ס' ב' כמו י'. ל' ליתא כלומר. ל' שבכאן מוסד יסוד הבנין הנקרא  
ו"ו ה"י שש קצות וה"א אחרונה העט' ועל כן הבינה יסוד הבנין כי ממנה תוצאות חיים  
ושפע לבנין על כן נקרא י"הו"ה 12 ל' ליתא עצם. י' עצם נקרא כבוד צבאות. ל' בצבא

---

11 גם אצלו נקרא הכתר הרבה בלשון מקור, ועיין להלן מקור חיים. "מקור הכל" נמצא  
כמה פעמים גם אצל ר' עזרא ור' עזריאל.

12 עריכת שם י"ה לחכמה ושם יהוה בנקוד אלהים לבינה היא לפי שיטת המקובלים  
הראשונים, וכן הסדר בס' שערי אורה.

13 עיין במכילתא בשלח (הו' פרידמן דף ל"ה ע"א).

14 כאשר המשלתי בחבורן: היינו במשל שהוסיף בנוסח הארוך למעלה על חבור הספירות  
כמו המעיין הנובע לכרם לגן. פ' ס' וב' גורסין רק "בחבור" ומרגוליות (ברשימת כה"י  
בבריט. מוז. עמ' 32) מצא בזה ציטאט מתוך ספר אחר, ואיננו נכון.

הגדולה והגבורה ועד סוף הבנין כולו יתברך ויתעלה, נרמז בזה הפירוש ענין התיבה הזאת<sup>15</sup>. ויש נוסחאות<sup>16</sup> שמוסיפות בגירסא אלהי ישראל אלהים חיים שדי רם ונשא שוכן עד וקדוש שמו ולפי אותה הנוסחא פירוש צבאות הגדולה והגבורה והוא לשון צבא ונרמז בתיבה עצמה השם הגדול שהוא אות בצבא שלו לפי שהכל אחד והוא אלהי ישראל בהמשך המעיין עוד ושוב נמשך מקור חיים ופעל כבוד נקרא אלהים חיים והוא הנצח וההוד ונמשכו נתיבות המעיין לשם הנקרא שדי והוא יסוד עולם ועניינו לשון תוקף וכן שמעתי פירוש לפניו ילך דבר<sup>17</sup> [חבקוק ג', ה'] ורבותינו<sup>18</sup> רמזו בו עוד שאמר לעולמו די לפי שסוף המשך הנתיבות בסוד הפעולה הוא. ושמעתי שהיו האותיות פועלות כפי חשבון השם הזה במילואו וא"ל די ולא פעלו אלא שמנה עשר אלף עולמות ואין לי לפרש<sup>19</sup>. ומשם נמשך המעיין וברא כבוד נקרא רם ונשא וכן כתוב [ישעיה ו', א'] יושב על כסא רם ונשא ושוליו מליאים את ההיכל והוא שוכן עד וקדוש שמו [ישעיה ג"ז, טז] יתברך ויתפאר ויתרומם על כל<sup>20</sup>.

שלו כלומר מושכם ונראה בצבא פי' בתוך י' ספירות ונראה כמלך בצבא וזהו הת"ת והגדולה שהיא החסד בימין והגבורה שהיא הפחד בשמאל ועד סוף הבנין כלומר (ז) ית' ונרמז במלת צבאות במדתו שהוא אות בצבא | 2 ל' ליתא אלהים חיים | 3 ל' אותם נוסחאות | 5 ל' והכל א'. ל' ליתא בהמשך דמעיין עוד | 6 ל' ליתא חיים | 7 ל' צדיק יסוד | 7-8 ל' [במקום וכן שמעתי:] ענין אחד לפניו ילך דבר על המדה הזאת נאמר שהוא מכלה האויבים ורז"ל אמרו על זו המדה שאמר לעולמו די | 9-10 ל' משך הנתיבות בה כי הע' מחוברת עליו, ושמעתי כי הט' ספירות פעלו י"ח אלף כי הכתוב [צ"ל הכתר] עליון שנאן שהוא אי"ן ול"ב וארז"ל [עבודה זרה ג', ב'] אלפי שנאן כי העולמות ריבوتים חוץ מאלפי הכתר שאינן פי' שנאן שהן אי"ן גמור ואחר שפעלו י"ח עולמות אמר להן די וזהו שדי. בס' יותר חלק: פעלו י"ח אלף כי הכתר עליון הוא אין, לכך אמרו רז"ל... והלאה כמו בל'. | 12-13 ל' מוסיף הרבה: וקדוש שמו היא העטרה

15 ראוי לציין שגם ר' יצחק סגי נהור ור' עזרא לא גרסו הגירסא הארוכה שבנוסח ס' יצירה שלנו.

16 חגיגה י"ב, א.

17 אמנם הגירסא בל' מפרשת כוונת הסוד ואינה רחוקה מן האמת, כנראה, ואולי דברי הרמב"ן עצמו הם? ר' יצחק דמן עכו בס' מאירת עינים (כ"י מינכן 17 דף ת') מפרש בתחלת פרשת בראשית אגדה זו כמעט בלשון נוסח ל'. וכן מביא ר' יהושע בן שועיב בדרשותיו לפ' יתרו מתוך פי' הרמב"ן עצמו לפ' בראשית את הדברים האלה: מן התשעה מאמרות המפורסמות נתפשטו שמנה עשרה כי כל אחד כלול דין ורחמים וכנגדן י"ח חוליות שבשדרה ותקנו י"ח ברכות בתפלה וכולן כנגד חי העולמים כי נתפשטו לי"ח אלף עולמות כמו שנרמז בפסוק.

18 ר"ל אלה הם שמות הרומזים על ספירת העטרה, וההוספה על תורת העטרה בנוסח ל' גם היא בלי ספק עתיקה מאד אם איננה מגוף הפירוש האמתי ועיין בפירושו של הרמב"ן





שהם נעלמות והם בלימה, מספרם וענינם נראה ביצירה התחתונה שנבראו באדם עשר אצבעות ביד וברגל שהם בהתחלת האדם ובסופו והם חמש כנגד חמש לפעול<sup>21</sup> באלו צד ימין ורחמים ובאלו צד שמאל ודין, וברית יחיד מכוונת באמצע במילה ובלשון ובפה<sup>22</sup> כלומר נתייחדו בג' מקומות יחוד שלם, במילה והיא בצורת יו"ד לרמוז על ייחוד החכמה ובלשון שהוא צורת וא"ו לרמוז על הקו האמצעי בשם הגדול ובפה הוא הנקב שהדיבור יוצא ממנו והוא בצורת ה"א בהעלמה ורמוז על ייחוד הבינה ואלו הם האיברים המיוחדים באדם לפי ששאר האיברים כפולים ב' עינים ב' אזנים וב' לסתות וכן כולם, והלב הוא מיוחד צריך עיון, ושיעור אלו האיברים טפת בכל אדם חוץ מבעלי מומין והוא השיעור שבצמצום הראשון שזכרנו<sup>23</sup>. והחסיד גורס<sup>24</sup> במלת לשון ובמלת המעור והוא רמז לוא"ו ה"א וצריך עיון.

[מ"ד] עשר ספירות בלימה עשר ולא תשע עשר ולא אחד עשר אלו הספירות הם פועל הספירות הנמשכות מן המקור שפעלו עשר דברות<sup>25</sup> ופירוש שהם עשר ולא תשע להביא במנין הכתר שממנו נמשכו אעפ"י שאין המחשבה משגת בו<sup>26</sup>, אבל ממה שאדם רואה הנתיבות הנמשכות ממנו יודע שהוא מקור נובע. עשר ולא אחד עשר להוציא מן המניין הדבר הנעלם שבראש הכתר שממה שאנו רואים לו סוף בראש הנתיבות יחשוב האדם שיש לכתר ראש וא"כ למעלה ממנו דבר נעלם נשגב מן המחשבה<sup>27</sup> ומן

---

התורה ואין לך עוסק בתורה כי אם ישראל | 1 ל' שהם עולמות, וס' כמו י' | 2-3 ל' ביד שהוא תחלת האדם וי' אצבעות ברגל שהוא סוף האדם וכך יצא בנתיבות ה' כנגד ה' | 5 ל' והוא כצורת | 6 ל' כצורת וי". ל' בשם הגדול הוא התפארת ובנקב הוא הפה שהדיבור יוצא ממנו י' יוציא ממנו. ל' והוא כצורת ה"י | 7 ל' ואלו האיברים שהזכרנו הם וכו' | 8-9 ל' ליתא והלב הוא מיוחד צריך עיון. ל' ושיעור הלשון והפה טפת. | 9-10 ל' וכנגדן השעור שבצמצום הראשון | 10-11 ל' ליתא והחסיד - עיון | 13 ל' ליתא פועל הספירות | 15 ל' משגת לו | 17-18 ל' שיש לכתר ראש והוא עלת העלות ית' שלמעלה הימנו והוא דבר נעלם

---

בוהר (זהר חדש פרשת יתרו, ורשה תרמ"ה דף מ' ע"ג) מביאה על הפסוק ומעשיהם כעין תרשיש וכן ר' משה די ליאון בשער יסוד המרכבה לפסוק זה, בצורה "אל תקרי תרשיש אלא תרי שש"<sup>28</sup>. נראה שזוהי דרשה מתוך מדרש שאבד.

21 ל' במלה ולשון ופה, וזוהי גירסת ר' סעדיה גאון, ואצלנו הגירסא כמו שמביא כאן ב"י בשם החסיד.

22 למעלה במשנה הראשונה.

23 בטוי מצוי בספרי ר' יצחק סגי נהור והקרובים לו.

פירושו האמתי של הרמב"ן לספר יצירה ודברי קבלה אחרים

- הפה אינו נכנס במניין<sup>24</sup> ושמעתי עוד בזה פירוש אחר<sup>25</sup> וזה הוא הנכון.  
הכן בחכמה וחכם בבינה ענין ההבנה הוא להבין דבר מתוך דבר וכך [לכך]  
אמר בחכמה אין לך בה אלא הבנה שהבנת אותה מתוך דבר אחר והיא הבינה  
שראית וחכמת בה. בחון בהם בעצמם ענין הנתיבות שהם מפורשות [מופרשות]  
זו מזו ופעלו עצם כבוד אחד<sup>26</sup> וחקור מהם מה שלמעלה כמו שאדם חוקר בלכתו  
בנתיב לאיזה מקום יוליך אותו. העמד דבר על בוריו הוא משענתו כפי תרגומו<sup>27</sup>  
כלומר חשוב שהדבר נשען על משענתו שלמטה ממנו<sup>28</sup> והשיב היוצר על מכונו  
שלמעלה והוא כמו אל, אבל להתעלות היוצר למעלה אמר בלשון הזה<sup>29</sup> ופירש  
הענין ליחד הדבר מלמטה למעלה<sup>30</sup> והיוצר הוא אלהי ישראל יתברך בבינה<sup>31</sup>  
שהוא מכונו ויתרומם בחכמה<sup>32</sup>. 5  
[מ"ה] עשר ספירות בלימה עשר שאין להם סוף עומק ראשית ועומק אחרית  
וכו' איני מבין זאת הבבא וצריך עיון<sup>33</sup>.  
[מ"ו] עשר ספירות בלימה צפייתם כמראה הבזק וכו' כלומר מה שאדם  
מתחיל להיות צופה בהם היא המראה העשירית שבמרכבה והוא כמראה  
הבזק שהוא עשירי למראות בפרשת המרכבה שביחזקאל<sup>34</sup> והם 15

---

1 | ל' ליתא ושמעתי - הנכון | 2 | ל' ענין הבינה להבין | 3 | ל' ליתא בחכמה | 6 | ל' כתרגומו על  
בורייה. ל' על מכונו שהוא הת"ת על מכונו של מעלה | 8 | ליתא והוא כמו אל ובס' איתא |  
9-10 | ל' אלהי ישראל הת"ת יתעלה בבינה ויתרומם בחכמה | 11-12 | ליתא בל' ב' וס' |  
13-14 | ל' להיות צופה ב' ספירות אשר הזכרנו טרם שיגיע להיות צופה בהתחלת הי'  
העליונות יצפה תחלה במרכבת יחזקאל שהם י' ספירות אחרות למטה מן העליונות  
והעשירות כי במרכבת יחזקאל היא הבזק<sup>35</sup> כי הבזק סמוכה לע', על כן הנביא כשהיה רוצה  
להיות צופה ולהתנבאות

---

- 24 דעה זו הובאה בלשון "שמעתי" כמעט במלים האלה בס' כתר שם טוב מר' אברהם  
מקולוניא (גנזי חכמת הקבלה עמ' 44-45), ושם דוחה דעה זו<sup>ל</sup>.  
25 כוונתו או לפירוש ר' יצחק סגי נהור שהוא באמת אחר לגמרי, או לדברי ר' עזריאל  
בפירושו הנדפס על שם הרמב"ן.  
26 גם ר' יצחק ס"ג מביא התרגום על בורייה לבאור משענתו, והכוונה לאונקלוס בשמות  
כ"א, י"ט. וכן מביא רש"י שם. וכן בפירוש ר' עזריאל למשנה זו.  
27 ר"ל אוחו בלשון על ולא בלשון אל.  
28 השבת היוצר הוא הייחוד של הספירות ממטה למעלה.  
29 עיין דברי הרמ"ק בפרדס רמונים מה שנראה לו בטעם אי הבנה הזאת (שער ג', פרק ד')  
שהבאתי למעלה וגם דברי ר' יצחק דמן עכו שהעתקתי שם.  
30 כוונתו מפורשת יותר בגירסת ל', וכן גם ב' קורא אותם להלן "עשר ספירות  
שבמרכבה" והוא מה שבעלי הקבלה אחריו קראו בשם עולם הבריאה.  
31 בס' וב' חסרות המלים "שהם י' ספירות" עד כאן.

רוח סערה ענן אש מתלקחת נוגה כעין החשמלה ומראה ארבע חיות ומראהן כגחלי אש ומראה הלפידים ברק כמראה הבזק. ממראה הבזק שהוא תחלת מה שאדם צופה במרכבה, משם צופה ומביט למעלה בעשר הספירות. ותכליתן אין להם סוף כמו שפרשנו<sup>32</sup> בדברו בהם ברצוא ושוב הוא הרצון היוצא מאין סוף<sup>33</sup> ותכליתן ברצוא ושוב<sup>34</sup>. ולמאמרו כסופה ירדופו העשר ספירות שבמרכבה ולפני כסאו הם משתחווים הוא כסא הכבוד ממש כעין כסא שלמה ע"ה שנאמר [דברי הימים א', כ"ט כ"ג] וישב שלמה על כסא ה' למלך.

5 [מ"ז] עשר ספירות וכו' נעוץ סופן בתחלתן ותחלתן בסופן ענין זאת הבבא להודיע היות מחשבתך מיוחדת יחוד גמור שהאדון יחיד הוא הכ"ע יתברך וממנו הדברים<sup>34</sup> ובו מתייחדים בייחוד שלימה<sup>35</sup>. ויש גורסין שאדון יחיד והיוצר מיוחד<sup>36</sup>. ולפני אחד מה אתה סופר כי אין מחשבה ודיבור יכולים לספור לפני אחד ואין לפניו אלא אין גמור<sup>37</sup>.

10 [מ"ח] עשר ספירות בלימה בלום פיך וכו' חזר ופירש למה קרא הספירות בלימה שאתה חייב לבלום פיך מלדבר ולבך מלהרהר, ואם רץ לבך

---

בעטרה היה נצרך להיות צופה תחלה בבזק ואח"כ היה צופה בעטרה, ואלו הן ספירות שבמרכבת יחזקאל מלמטה למעלה רוח סערה ענן גדול | 1 | ל' החשמל | 2 | ל' בוק כמראה הבזק. ל' וממראה. בתחלת | 3 | ל' במרכבה העליונה | 3-4 | ל' אין להן קץ ומצד מקום שהן מתחילות להאציל והיינו למעלה בכתר אין להם גבול לא תוכל המחשבה להשיג לתת להן גבול | 4-5 | ל' מאין קץ ותכלית ברצוא ושוב פי' השפע השופע מעלת העלות לספירות. ל' פי' ולמאמרו לעטרה כסופה ירדופו. ל' שבמרכבת יחזקאל | 6 | ל' ממש פי' הע' שהיא כעין כסא שלמה | 9 | ל' להיות | 10 | ל' באחדות שלימות | 10-11 | ל' ויוצר א' כלומ' שהאדון יחיד והיוצר מאחד [צ"ל מיוחד וכן הוא בס']. ל' לספור לפניו | 13 | ל' חזר ואמ' פי'

---

32 סובב על דבריו בביאור המשנה עשר ולא אחד עשר.

33 הרמב"ן משווה איפוא את הרצון עם הכתר שהוא "מקור חיים" ו"מקור גובע" וכן רומז בהעלמה ובהסתרה גם בפי' איוב בסוף פרק כ"ח "וארץ ממנה יצא לחם ירמוז לרצון שממנו מוצא חיים", כלומר שהוא מקור חיים. ואין זה לפי שיטת ר' עזריאל.<sup>37</sup>

34 יש להבין "הדברים" כמו הדיבורים וכן כותב גם להלן ב' כמה פעמים דבר במקום דיבור והדיבורים בלשון המקובלים הראשונים אינם אלא הספירות או מאמרות, וכן לשון ר' יצחק סגי נהור בפירושו בכמה מקומות.

35 מקובלים רבים משתמשים במליצה זו בלשון נקבה דווקא, וכן ביניהם גם ר' משה די ליאון בכל ספריו<sup>38</sup>.

36 עיין דברי ר' עזריאל בפירושו למשנה זו הקובע הפרש בהוראת אחד יחיד ומיוחד ואולי גירסא זו היתה לפניו?

37 גם מכאן מוכח שאין האין הגמור בלשונו (וראה האין הגמור גם למעלה בנוסח ל' בסוף

פירושו האמתי של הרמב"ן לספר יצירה ודברי קבלה אחרים

- להסתכל במחשבה מה לפני<sup>38</sup> שוב למקום הוא מקומו של עולם שהוא החכמה. שלכך נאמר רצוא ושוב כלומר שאם יעלה דעתך למעלה שוב למטה מיד שלא להתעכב באותו הסתכלות המחשבה המתעלה ועל דבר זה נכרת ברית שנתן רשות להיות צופה ושב מיד למקום יתברך הנותן כבוד לאדם לכבוד שמו. [מ"ט] עשר ספירות בלימה אחת רוח אלהים חיים ברוך ומבורך שמו של חי 5 העולמים ענין שם הוא עצם דבר<sup>ל</sup> והוא לשון דק ופנימי שאינו גוף. קול ורוח ודבור וזהו רוח הקדש כלומר אין לך דבר שאין לו קול כמו הקול הנשמע בדפיקת האויר ורוח יש בו שהוא הדופק והמגיע לאוזן השומע ודבר שמצייר הענין. וכן יש ג' דברים אלו בתכלית הדקות בספירה הראשונה וזהו רוח הקדש כלומר כמו רוח האדם שהיא נשמה בתוך הגוף כך הרוח בקדש והקדש היא חכמה 10 ומפני השתלשלות הדברים נקראת הנבואה רוח הקדש אע"פ שאין הנבואה מגעת עד שם<sup>39</sup>.
- [מ"י] שתיים רוח מרוח היא החכמה חקק וחצב בה כלומר רוח השני היוצא מן הרוח הוא חקיקת האותיות וחצב עוד בהם האותיות ממש בהמשך הדברים עד למטה והם האותיות הרשומות בכסא והכתובות בלוחות והם כ"ב אותיות, ג' 15 מהם אמות ושבע כפולות ושנים עשר פשוטות ומכולם נעשה רוח אחד וזה החכמה.

---

1 | ל' ליתא שהוא 2 | ל' כלומר שהיה דעתו מתעלה למעלה ושב למטה 3 | ל' להתעכב מיד 4 | ל' ושוב מיד. ל' ליתא לאדם 5 | ל' מה שאמרנו למעלה שבארנו כבר עתה חוזר ומפרש בהתחלת הספירות אחת רוח אלהים וכו' 6 | ל' שאינו גוף והוא דבר כמו שנתבאר בספר יצירה קול ורוח ודבר<sup>ל</sup> 7 | ל' אין לך רוח שאין נכלל בו ג' דברים אלה קול ורוח ודבר, קול כמו הקול 8 | ל' המגיע 9 | ל' ליתא בתכלית הדקות. 9-11 | ל' בספירה ראשונה הוא הכתר וזהו רוח הקדש אע"פ שאין הנבואה מגעת שם והקדש היא החכמה ומפני השתלשלות הדברים מן הכתר לסוף הספירות נקרא הנבואה רוח הקדש. ס' ב' כמו י בשבשים קטנים 13 | ל' בגליון כלומר מרוח, ובפנים ליתא מרוח 14 | ס' ב' היא חוקקת האותיות ממש בהמשכת הדברים. ל' ליתא וחצב עוד בהם 15-16 | ל' ג' אמות אמ"ש 16-17 | ל' ומרוח אחת נעשו כולם וזהו החכמה

---

המשנה הראשונה) דומה לאין של הפילוסופים שהרי האין כאן אינו אלא האין סוף עצמו דין סמל זה כדין האפיסה המוחלטת בתחלת הפירוש. ואין תימה שאינו מדקדק כ"כ בשמוש מלת אי"ן שבדרך כלל משמשת רק לסמל הכתר, שכן כל הראשונים נוהגים להשתמש בסמלים אחדים של הכתר לגבי מה שלמעלה ממנו, ויש לזה טעם הסטורי.

38 על פי לשון משנת חגיגה פ"ב, א'.

39 כי אפילו נבואתו של משה הגיעה רק עד האספקלריאה המאירה שהיא התפארת.

[מ"א] שלש מים מרוח והוא הבינה שהוא דקות דבר כמו המים שהוא דק שבבנין. ואתה רואה מן הרוח יוצא המים כמו רוח הפה. חקק החקיקה שפעלה בנתיבות הבינה וחצב בהם בהשתלשלות עד מעשה בראשית תהו ובוהו ורפש ושיט. חקקן כמין ערוגה כלומר כטבלא מרובעת<sup>40</sup>, הציבן כמין חומה שעשה להם דפנות, סככן כמין מעזיבה מלמעלה כאוהל נטוי עליהם וזהו מעשה בראשית שמים וארץ שיסודם בבינה<sup>41</sup>.

1 י' שלישית מים. ל' כמו שהמים דק שבבנין | 5 י' ליתא עליהם.

40 פירוש זה לערוגה לקוח ממס' שבת דף פ"ו ע"א.  
41 בכתבי יד ס' וב' יש כאן המשך של השגות על דברי הפירוש במשניות האחרונות<sup>42</sup>:  
"הג"ה לשו' ובוהו חולקין עליו בעלי הקבלה כי הם אומרים כי אחת רוח אלהים חיים החכמה ורוח מרות הבינה ומים מרוח החדר ואש ממים הפחד כאשר כתבתי בנוסח ראשונה"<sup>43</sup> וכוונתו בזה לנוסח פ"י ס' 'צירה לר' עזריאל שכנראה קדם בכ"י המקורי כאן, שכן נמצא שם בפירוש המשניות האלה.

## 2. מאמר על פנימיות התורה המיוחס להרמב"ן<sup>א</sup>

(בכ"י ברלין 833. Or. Qu. דף 93 ע"א - 96).

לשון הרמב"ן ז"ל יברכך ה' וישמרך ויאר ה' פניו אליך באור השגתו ויפתח לך שערי צדק אשר בם תיכנס לדביר הקדש פנימה ותזכה ותחיה ותירש טובתו וברכתו. הנה בקשת ממני למסור לך דרך השגה למען תשכיל בכל אשר תלך. הנה עשיתי דבריך ונשאתי פניך לזכר הוה. תחלת היראה ומוסד האהבה ודרך ההשגה האמיתית היא לדעת תחלת היסוד שהאדם בונה עליו בניינו וכשיעור שיראה ביסוד ובנה עליו הבנין<sup>2</sup> כמו שאמר החכם ע"ה על צד הרמז אם חומה היא גבנה עליה וגו'<sup>1</sup>. ולכן ראוי לנו להודיע היסוד שהתורה בנויה עליו וכפי היסוד שתראה שהיא עליו כך תבנה אמונתך ותשען עליה. ונתחיל ונאמר כי יסוד היסודות כולם לדעת כי כאשר הש"י אין לו ראש וסוף וגבול כלל כן תורתו התמימה המסורה לנו אין לה אצלינו סוף וקץ. וכן אמר דוד לכל תכלה ראיתי קץ רחבה מצותך מאוד<sup>2</sup>. ומה שתצטרך<sup>3</sup> שאין הסכמית בלשונותיה כאשר חשבו קצת גאוני הדורות העוברים שאילו תאמר כי לשון התורה מוסכם כשאר הלשונות נמצינו כופרים במתן תורה שהרי כולה [93 ע"ב] נתנה מפי הגבורה. וכבר ידעת כי דבר ה' בזה זה האומר אין תורה מן השמים ואם תאמר שהיא הסכמית במלה אחת וכולה מן השמים חוץ מאותה מלה הרי אמרו חז"ל<sup>3</sup> כל האומר כל התורה כולה מן השמים חוץ

1 שה"ש ח', ט'.

2 מזמור קי"ט, צ"ו<sup>1</sup>.

3 סנהדרין צ"ט, א.

פירושו האמתי של הרמב"ן לספר יצירה ודברי קבלה אחרים

ממלה אחת זהו כי דבר ה' בזה<sup>7</sup>. ואם היתה התורה הסכמית בלשונותיה כשאר הלשונות שנאמר עליהם<sup>8</sup> כי שם בלל יי שפת כל הארץ אז היתה כשאר הלשונות ונמצאו האותיות שהן אבני קדש נשפכות בראש כל חוצות נתונות בהרות כהות לבנות. ונמצאת התורה נקנית מאין נשמה, ואז לא היינו מצטרפים בתורה למלא וחסר כ"ש לפרשיות פתוחות וסדורות<sup>9</sup> וק"ו לאותיות לפופות עקושות ועמוקות<sup>10</sup> ומנוזרות ואף כי לתגי האותיות וכתריהן כי כל זה היה הבל וריק. ומה יאמרו על הקבלה שבאה<sup>11</sup> כי ספר תורה שחסר בו אפילו אות אחת פסול ואם האותיות לא ניתנו אלא לענין ולעיקר ולא לחשבון המערכה מדוע תולדות השמים מלא בכל תלדת ישמעאל חסר בכל תולדת יצחק מלא וחסר תלדות עשיו חסר ומלא. וכן ויהי קול השופר הולך וחזק וכל שופר שבהר סיני חסר<sup>12</sup> ושאר שופרות דעלמא מלאים כגון והעברת שופר תרועה וכיוצא בו. ואם אינו<sup>13</sup> עיקר באותיות מלאות וחסרות למה יפסל ספר תורה בכחו<sup>14</sup> אלה תלדת השמים חסר כאשר הוא תלדת ישמעאל חסר. אבל דע והבן והאמן כי כל אות ואות שבתורה כמה תלי תלים תלויים מקווצותיה כמו שדרשו ז"ל בפסוק קווצותיו תלתלים. וכן אמר דוד<sup>15</sup> גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך<sup>16</sup>. ואם לדוד היו סתריה נעלמים והיה מתחנן לגלותם לו כ"ש אנו הפחותים הגרועים.

והנה כלל אני מוסר לך כי זהו היסוד לאמונה ולחכמה. דע כי אילו תאמין על מרגלית אחת שיש לה<sup>17</sup> סגולה [94 ע"א] לפעול פעולה נפלאה בטבעה ובכחה ואינך יודע מהות אותה הפעולה לעולם תהיה דואג ונאנח עד שתשיג מהות אותה הפעולה. ואם אינך מאמין שיש באותה המרגלית כח וסגולה לפעול פעולה גדולה או קטנה לא תהיה חושש לה ולא תחפש אחריה ולא תשיג<sup>18</sup> לבך אליה. וכן הדבר ממש בתורה אם תאמין שאינה כפשטה לבד אבל יש לה מלבד הפשטים דרכים נוראים ומעלות נפלאות תהיה תמיד רודף אחריה ודואג על מה שלא תשיג ושמת במה שתשיג. וכן אמר ית' כי לא דבר רק הוא מכם<sup>19</sup> כלומ' אין תורת ריקנית כפשטה לבד אבל יש לה נשמה שנפתחתי אני בתורה והוא העיקר. ואם תמצאה<sup>20</sup> ריקנית אין הדבר רק ממום שבכם<sup>21</sup> וזהו שאמר<sup>22</sup> כי לא דבר רק הוא מכם וכן דרשו ז"ל ואם רק הוא מכם. וכן שלמה אומר<sup>23</sup> אם תבקשנה ככסף וכמטמונים תחפשנה אז תבין יראת ה', וסמך לו ודעת אלהים תמצא. הלא תראה איך גלה סוד גדול במקום זה באומרו בתחלה שתבין דרך היראה שהוא בדרך האצילות ובסוד יראת ה' במקום זה רמז ליודעים<sup>24,25</sup>. ואח"כ תבין בסוף דרך מעלותיה שהם הם סוד הסתרים והתעלומות הנודעים לכל מי שראוי להקרא אלהים ואמר ודעת אלהים תמצא<sup>26</sup>.

4 בראשית י"א, ט.

5 כן הוא בכ"י, צ"ל עקומות. וכן מזכיר הרמב"ן גם בהקדמה לפירושו הגדול.

6 עיין עירובין י"ג ע"א.

7 שמות י"ט, י"ט.

8 מזמור קי"ט, י"ח.

9 בכ"י: להם.

10 דברים ל"ב, מ"ז.

11 משלי ב, ד'.

12 גם בפירושו לתורה קורא הרמב"ן את המקובלים בשם יודעים סתם.

13 נראה שכוונתו לעליה בהתבוננות הספירות: יראה היא הספירה התחתונה, מלכות,

ומשם מתעלה היודע עד לדעת אלהים, שהיא מן הספירות העליונות.

וכבר ידעת כי כל מי שזכה לעלות בסולם מלאכי אלהים נקרא אלהים וכן במשה הוא אומר ואתה תהיה לי לאלהים וכן אמר שלמה<sup>14</sup> והחכמה מאין תמצא וכו' תהום אומר לא כי היא וכו' אלהים הבין דרכה וכו' וסמוך לו והוא ידע את מקומו. הבן המראה הגדול הזה. וכן אמר שלמה<sup>15</sup> גן נעול בדרך הפשט<sup>16</sup> הוא ציווי כמו גל עיני ואביטה. ועל דרך הפנימי לפני לפנים הוא סוד אתה מושל בגאות הים בשוא גליו אתה תשבחם<sup>16</sup> כי יש ים למעלה [94 ע"ב] וכל הנחלים הולכים אליו<sup>17</sup> ובו גלים הולכים ובאים בסוד רצוא ושוב.

ונחזור לכוונתנו ונאמר כי כשתאמין שהתורה עמוקה עד מאוד ופנימית בחדרי משכיותיה לעולם תהיה משתוקק וכוסף ותואב אחריה ותהיה נפשך חושקת<sup>18</sup> ונמשכת אחריה תמיד כדי לגלות דבר מסתריה וכדי להשיג מתעלומותיה. ועל זה נאמר<sup>18</sup> והיה אם שמוע תשמע כלומר אם אתה שומע ומאמין שיש בה סתרים גדולים ותעלומות שראויים לכל שלם לשמען תזכה ותשמע. ואם יפנה לבבך ולא תשמע כלומר אם תאמין בלבך שהתורה פנויה וריקנית ואין בה נשמה פנימית לעולם לא תחוש לה ולא תזכה לעד לשמוע להשיג דבר מסתריה וזהו סוד יהב חכמתא לחכימין, ובלב כל חכם לב נתתי חכמה.

ועתה בני שמע הנה מסרתי בידך תחלה הקדמה זו לפי שזהו השרש והעיקר לאמונה כי מי שאינו יודע ומכיר מהותו של דבר לעולם לא יהיה חושש לו. ומי שלא ידע מעלת התורה ומעמקה, לא יהיה חושש לבקש לה טעם. כי איננו שוה<sup>19</sup> מי שחופר מקום למצוא בו מטמון לפי אומדן הרעת למי שחופר ויודע בודאי שיש מטמון באותו המקום. והנה תורתנו התמימה ידענו כי כולה מלאה מטמונים כמו שאמ'<sup>19</sup> וכמטמונים תחפשנה. ואין לך מקום בכל התורה שאין לו מטמון מעין אותה הפרשה. ואפילו במקום שנראה מפשטו שאין<sup>20</sup> דבר כענין עטרות ודיבון ויעזר ונמרה וחשבון ואלעלה ושבים וגבו ובעון<sup>20</sup> לפי הנראה מן הפשט שאין בו דבר פנימי ולא סוד ולא תעלומה שאינו מורה דבר כי אם כנוי שמות של מקומות ידועים לא דבר אחר ועל זה הזהירו ז"ל ואמרו<sup>21</sup> לעולם ישלים אדם פרשיותיו עם הצבור שנים מקרא ואחד תרגום ואפילו עטרות ודיבון וכו'. והבן הפלא הגדול העצום שרמזו ז"ל בזה כי דרכם הנפלא כי הם היו מתחפשים ומורים חצים שגונים במקומות האלה וכדי שיבינו אנשי אמת. וכלל אומר לך כל [95 ע"א] המקרא הזה שהוא עטרות ודיבון וכו' כולל סוד מערכת המרכבה העליונה<sup>22</sup> ולפיכך הוצרך אונקלוס<sup>22</sup>

14 צ"ל איוב, והוא איוב כ"ה, י"ב.

15 שה"ש ד', י"ב.

16 מזמור פ"ט, י'.

17 הכוונה לספירת המלכות.

18 דברים כ"ה, א'.

19 משלי ב', ד'.

20 במדבר ל"ב, ג'.

21 ברכות ח', א'.

22 באמת אינו לשון אונקלוס אלא לשון תרגום יונתן אבל שתי הנוסחאות המובאות כאן שונות בגירסתם מגירסת הדפוסים. ונראה שנשתבש כאן בידי המעתיקים. ולרעיון על הסודות הטמונים בשמות עיירות עיין גם בהקדמת התמונה השלישית (לכוב תרנ"ב) דף ל"א ע"א.



פירושו האמתי של הרמב"ן לספר יצירה ודברי קבלה אחרים

לתרגמו ואומר עטרות ודיבון ויעזר ונמרה וחשבון ואלעלה ושבם ונבו ובעון, תרגו' מכלילתא ומלבישתא וכמיר בית נמרין ובית חושבני ובעיל דבבון וסימא דמטמרא דמשה ובעון נ"א שכלילתא ומלבישתא שופן בית נמרין ובית חושבני לבעיל דבבא ומיען בית קבורתא דמשה ובעון ובמקום זה נקבר משה רבינו ע"ה כמו שהוכיח התרגום. וגם הפסוק הזה מוכיח על השגתו של משה רבינו בעולם הזה ומקום מנוחתו לעולם הבא והוא כמו וירא ראשית לו כי שם חלקת מחוקק ספון<sup>23</sup> והבן זה אם בעל נפש אתה.

ואחר שהודענוך זה נתחיל ונאמר כי כשתהיה נפשך בטוחה כי תורתנו התמימה היא במעלה הזאת או תמשך אחריה תמיד ותתענג בה ולא תפרד דעתך ממנה כענין נפש החושק הנדבק בתשוקתו<sup>24</sup>. וכן אמר שלמה על צד המליצה<sup>24</sup> כי עזה כמות אהבה קשה ואמ' אם יתן איש את כל הון וכו' ואעפ"י ששיר השירים בנוי על יסוד המרכבה העליונה ועל שרשי האצילות וקשרי המעלות וסוד שני החשוקים הנודעים לבעלי הקבלה<sup>25</sup> הנה גם כן רומזים על סדרי החשק המורגש והמושכל<sup>26</sup> וגבותם מלאות עינים סביב.

ותחלת מה שראוי לנו למסור לך כי התנועות הן כדמיון הצורה והאותיות כדמיון החומר<sup>25</sup>. והנה הצורה מניעה את החומר ובעוד שלא הושם לתיבה ניקוד הוא כדמיון החומר שלא הגיעה לו צורה. והנה תכתוב אדם וכולם אמר חמר כשלא הושם להם ניקוד<sup>27</sup> והנה הניקוד יניעם אל הצד שהוא רוצה פעם יעשה מהם צבעון ופעם יעשה צורת צפעון והכל בצורת הניקוד לא בצורת האותיות. והנה סוד אותיותיו של שם הם סוד הניקוד על דרך האמת אצל בעלי הקבלה והם נשמה לניקוד ולפי' נקרא ית' חי העולמים ואומר<sup>26</sup> וישבע בחי העולם כלו' [95 ע"ב] בחי העולם. וכן הוא אומר<sup>27</sup> ואתה מחיה את כולם. והיודע הסוד הזה הנמרץ והעצום ידע סוד ג' ספרים הנפתחים בר"ה<sup>28</sup> כי חלילה חלילה להיות לפנים ספרים מורגשים אך הספרים אשר לו הם הספרים אשר הם כוללים כל הנמצאים בשלש מחלקות איש כפי מעלתו צדיקים ורשעים ובינונים ודברים אלו הם כבשוננו של עולם. וידוע כי בר"ה ממש נפתחים הספרים ויש בהם ספר חיים וספר מתים והכל בכח שמו ית' אשר הוא ספר החיים ממש לדבקים<sup>29</sup>. ועל זה נאמר<sup>29</sup> למשה מי אשר חטא לי אמחנו מספרי, הבן זה מאוד אם קבלת. ואם לא קבלת הוי דואג על מיעוט השגתך.

ונחזור למה שאנו בו ונאמר דע כי מפני שהניקוד הוא צורה ונשמה לאותיות לפי' לא נעשה ספר תורה נקוד לפי שהוא כולל כל הפנים וכל הדרכים העמוקים והחיצונים וכולם נדרשים בכל אות ואות פנים לפנים מפנים ותעלומות לפנים מתעלומות ואין לה גבול ידוע אצלנו כאומרו<sup>30</sup> תהום אמר לא בי הוא וכו' ואם נוקד ס"ת היה לו גבול

23 דברים ל"ג, כ"א.

24 שה"ש ח', ו' ו'.

25 עיין ספר הבהיר, ווילנה תרמ"ג דף י"ב ע"א בסיומן מ"ז. ודומה למה שבא אחרי זה נמצא ברמז גם בהקדמת הרמב"ן לפירושו על התורה.

26 דניאל י"ב, ז'.

27 נחמיה ט', ו'.

28 ראש השנה ט"ז, ב'.

29 שמות ל"ב, ל"ג.

30 איוב כ"ח, י"ד.

ושיעור כדמיון החומר שהגיע לו צורה ידועה ולא היה איפשר לו להיותו נדרש כי אם לפי הניקוד המסויים<sup>22</sup> באותה תיבה אבל מפני שס"ת כלול ומושכל<sup>23</sup> בכל מיני שלימות ובכל מלה ומלה כמה תלי תלים לא נעשה מנוקד כדי שיהיה נדרש בכל מיני שלמות<sup>24</sup> ולפי' אל תקרי כך אלא כך. ואילו היה מסויים בניקוד לא נוכל לומר כך והנה רבותינו נתעוררו בכמה מקומות לזה כאמרם על צד הדרש ויתד תהיה לך על אונך<sup>25</sup> אל תקרי אונך אלא אונך מלמד שכשישמע אדם דבר מגונה יתן אצבע בתוך אונך<sup>26</sup>. והנה רז"ל במקום הזה העירו אותנו על סוד טעם היות ס"ת בלתי ניקוד ונתנו לפתיים במדרש פסוק זה לחם סובין ולחכמים נתנו בזה המדרש ממש לחם אבירים, והכל מתוך פשטי המקרא וכל התורה נוהגת על פשט זה ולפי' אז"ל ע' [96 ע"א] פנים לתורה<sup>27</sup> והבן. ואחר שעוררנוך על דרך זה הכנס יידי והשתעשע בהקדמה זו תמיד כי ממנה תוצאות חיים.

עכ"ל הרמב"ן ז"ל שלב"ע.

### 3. ביאור מעשה בראשית בדרך קבלה מיסוד הרמב"ן

(כ"י אוכספורד 1646 דף 114 ע"ב)

עוד<sup>28</sup> בא לידינו בענין סדר מעשה בראשית ואמ' לנו כי הוא מלשון הרמב"ן ז"ל שעשה בתחלה כשעלה במחשבה לחבר הפירוש כי חשב לגלות הדברים בביאורם אלא שחלה ובא לו בחלום<sup>29</sup> ומנע מחשבתו ואז נשבע<sup>30</sup> עד סוף ימיו שחיבר הפי' וסתם הנעלמים ומה שכתב כבר העתיקו תלמידיו ז"ל אמנם לא נתאמת אלינו לכן<sup>31</sup> אין לסמוך עליו<sup>32</sup>. ואומ' כי החכמה האצילה אלקים עם השמים<sup>33</sup>. והארץ היתה תהו שיש בה תהו ובהו שברא בהו<sup>34</sup> ושם מקומו בשלום כמו שנאמר עושה שלום ובורא רע<sup>35</sup> והוא חק המכריע בינתיים<sup>36</sup> אמת<sup>37</sup> וחשך ענן וערפל סביביו מרחפת על פני הכל<sup>38</sup> ורוח אלהים תמשך מן החכמה מכסה על התשובה שבה הכל<sup>39</sup>. ויאמר אלהים יהי אור שנתן כח להויות להתפשט<sup>40</sup>

31 דברים כ"ג, י"ד.

32 כתובות ה' ע"א.

33 עיין בסוף הקדמת הראב"ע לפירושו על התורה ובמדבר רבה פ' י"ג.

1 בכ"י מינכן 240 ואז נמנע [והוא נכון לפי כל כ"י הטובים].

2 בכ"י ירושלם 3 4° דף 34a: הילכך.

3 הוא הפירוש שכל המקובלים הראשונים מפרשים בו את הפסוק הראשון בתורה וכן רומז הרמב"ן גם בסוף פירושו לפסוק זה. נדמה שפירוש מלת "את" בהוראת "עם" כאן חדוש הוא - אבל באמת נמצא כן בוותר על הפסוק הזה.

4 בכ"י ירושלם בטעות: תהו. כל המאמר לקוח מס' הבהיר סי' ט'.

5 ישעיה מ"ה, ז'.

6 לשון ספר יצירה פ"ג, א'.

7 כוונתו היא: הספירה הנקראת "אמת" (שהיא התפארת) היא חק מכריע בין מדות הטוב והרע שהן תחת ובהגבורה.

8 עיין לשונו של הרמב"ן בתחלת פירושו ליצירה שהבאתי למעלה.

9 כך פירש את הפסוק הזה כבר ר' יוסף ב"ר שמואל מקטאלוניא בן דורו של הרמב"ן או

פירושו האמתי של הרמב"ן לספר יצירה ודברי קבלה אחרים

ולהראות מהם אספקלריאה שאינה מאירה כלומר שאינה מצוחצחת שיש בה מיני חשך. ויהי אור אספקלריאה המאירה הקודמת במעלה. וירא אלהים שהראה את האור שיהיה טוב לכל ורחמיו על כל מעשיו ויבדל אלהים בין האור הגדול ובין החשך<sup>10</sup> שהוא האור הקטן. ויקרא אלהים לאור יום המשיך מדת יום ליום ומדת לילה ללילה<sup>11</sup> מלשון ויקרא אל משה. ויהי ערב ויהי בקר יום אחד יהיה<sup>12</sup> המיוחד בשמותיו<sup>13</sup>. ויאמר אלהים יהי רקיע בתוך המים שהם כלל כל ההוויות הנאמרות ויהי הגבלת מקום<sup>14</sup> בין המים העליונים המשפיעים ובין המים התחתונים הנאצלים וזהו שנא' תהום אל תהום קורא<sup>15</sup> וכענין שנא' מים העליונים זכר והתחתונים נקבה<sup>16</sup> ירמוז כי מן התהום העליון המשפיע על התהום התחתון יבואו הצנורות<sup>17</sup> שהם ההוויות הנמשכים מזה לזה והנה לא נגמר מלאכת טובו<sup>18</sup> של הקב"ה ולכך לא נאמר כי טוב ביום הזה כי בהבדלה מן המים העליונים יהיה מקומה ברע<sup>19</sup> ותהיה מדת הדין קשה. ויאמר אלהים יקו המים הזמין כל הנמשכים<sup>20</sup> אל מקום אחד אל יסוד הכל<sup>21</sup> ותראה היבשה ותהיה כלולה מכולם<sup>22</sup> ואחרי שיהיה הרקיע הגדול כלומר הגבלת<sup>23</sup> וזהו שנא' ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן אך<sup>24</sup> את הנהר

שלפניו. בסוף ס' משיב דברים נכוחים כ"י אוכספורד 1585 דף 77b מביא בשמו: "יהי אור... יתפשטו הדברים שהיו בחכמה בכת ויתגלו ויהי אור ולא אמר ויהי כן כמו בשאר הדברים נתפשטו ההוויות התפשטות הויה לא התפשטות צורה", וגם הרמב"ן עצמו פירש פסוק זה לפי עדות תלמידיו "כי ההוויות היו והאצילות מחודש" (כן הוא בכל ספרי תלמידי הרשב"א), וזהו הפירוש שלפנינו. ויותר מזה: כל המשפט "נתן כח להוויות להתפשט" גם הוא נמצא כבר אצל ר' יוסף ב"ר שמואל לגבי הפסוק של אחריו: וירא אלהים את האור כי טוב, וכן כמעט מלה במלה גם לשון ר' עזרא בביאור מעשה בראשית בפ' שיר השירים שלו (דפוס אלטונא, דף כ"ד ע"ג).

10 בכ"י ירושלם: האור, והוא שבוש. גם בפירושו הגדול לפסוק י"ח מקשר האור הקטן עם החשך.

11 אצל ר' יוסף ב"ר שמואל: "המשיך כח הזכר ליום וכח הנקבה ללילה שהם התפארת והעטרה" ואין ביניהם אלא שנוי הלשון בלבד, ולשון ר' עזרא מלה במלה כלשון המאמר שלפנינו. הפירוש לויקרא מלשון המשכה והזמנה נתקבל גם ע"י בעלי הזוהר ח"א דף ט"ז ע"ב.

12 צ"ל "יחיד" במקום יהיה וכן פירוש ר' עזרא בפ' ש"ש.

13 בפ' ר' עזרא: ועשה ביום שני הגבלת מקום, ובעבור זה לא נאמר כי טוב בשני לפי שלא נשלמה עדיין מלכת מדת טובו של הקב"ה. בעל המאמר שלפנינו הרחיב איפוא את דברי ר' עזרא והוסיף בהם משלו.

14 מזמור מ"ב, ח'.

15 ירושלמי ברכות פ"ט, ב' וכן בבראשית רבה.

16 המושג צנורות בא ג"כ כבר בפ' ר' עזרא בפסוק הוה דף כ"ה ע"א.

17 בכ"י ירושלם: נדע.

18 כן הוא גם פירושו של הזוהר בח"א דף י"ח ע"א.

19 הכוונה למלכות, וכן הדרשה בס' הזוהר ואצל ר' עזרא.

20 נראה שחסרה מלה.

21 המשפט הבא משובש בכתבי יד שראיתי. בכ"י ירושלם גירסת החלק השני: וכאשר משקה אותו מימי הת"ת, מן ההשקאה הזאת וכו'.

הוא מעין הנובע ממקור החכמה אל הגן היבש כאשר משקה אותו ממי התפארת<sup>1</sup> ומן ההשקאה הזאת הגן מעלה דשא וע"כ אמר ביום הזה ויאמר אלהים תדשא הארץ שימשוך כת מן הארץ הנקבה<sup>2</sup> להצמיח והנה נאצלו מכח<sup>3</sup> היסודות למיניהם ומהם צמחו בגן עדן דשאים ואילנות ומהם בעולם<sup>22</sup>. ויאמר אלהים יהי מאורת ולא כתיב מאורות כי ההיות בשניהם אחד וזה טעם חסרון הוא"ו. להבדיל בין היום ובין הלילה שתבא מדת יום ליום ומדת לילה ללילה. והיו למאורות נצחי עולם<sup>23</sup> להאיר על הארץ. ויעש אלהים את שני המאורות הגדולים כי שניהם בגדולה והפקידן על המשרתים הממונים על ההנהגה וזהו לממשלות רבות על מדת הרע ועל מדת הטוב<sup>24</sup>.

#### 4. מגלת סתרים מהרמב"ן על טעם איסור העריות<sup>2</sup>

(ביאור לפירוש הרמב"ן ז"ל על התורה... מיוחס לר' מאיר אבוסאהולה;  
ורשה תרל"ה דף כ"ה ע"ב-ע"ג)

...הנה הרב ז"ל לא רמו בכאן<sup>1</sup> שום דבר אבל מצאנו לו מגלת סתרים כתוב בכתב ידו וזהו לשונו:

נראה לי טעם איסור עריות כפי הקבלה אשר בידינו כי בתוך ימי בראשית המעינות<sup>2</sup> עשו ענפים ואחר הששה לא עשו ענפים חדשים, וכל הרבוי יוצא מן הענפים לבד ודוגמא לזה נאסרו כל הקרובים שהן מירך אחד וממעין אחד למטה כאחות וכאשת אחיו שהוא כגופו וכבתו וכלתו שהיא כבנו. ולמעלה אביו ואבי אביו ונשיהם ואלו הן המעינות שאינן מתרבין והותרו הקרובים שאינן יוצאי ירכו שאינן<sup>3</sup> כענפים שהרבוי נמצא בהם. והאחים<sup>4</sup> שנבראו בתוך ששת ימי בראשית הם דוגמת שבעת המעינות ולכן הותרו בתאומותיהן לשאת ענף ולעשות פרי דוגמת הבריאה שהמעינות נתרבו עד שיעשו ענפים וזהו מאמר רז"ל<sup>5</sup> חסד עשה הקב"ה עם קין והבל עשאן ועשה תאומותיהן<sup>6</sup> שנאמר אמרתי עולם חסד יבנה כי משם התחלת יסוד המעינות כלם<sup>7</sup> וזהו בבא על כלתו

22 כל המשפט הזה נכנס מלה במלה גם לפירושו של הרמב"ן לתדשא הארץ פתיחה: "ויתכן שירמוזו"<sup>1</sup>

23 "נצחי עולם" הם הנצח וההוד (בלשון הבהיר) המעבירים את האורות אל הארץ שהיא המלכות.

24 פירוש זה לזיועש אלהים נמצא לפני ענינו גם בפירושו הגדול של הרמב"ן בפתיחה "ויתכן".

1 מטעם איסור העריות.

2 בכתר שם טוב: המעינות לבד.

3 בכתר שם טוב: שהם; והוא יותר נכון!

4 בכש"ט: וקין והבל.

5 סנהדרין ג"ח ע"ב על מזמור פ"ט, ג'.

6 בכש"ט: שנשאו תאומותיהן.

7 כלומר מספירת החסד שהיא "המעין" הראשון משבעת ספירות הבנין.

פירושו האמתי של הרמב"ן לספר יצירה ודברי קבלה אחרים

שאמר תבל עש<sup>8</sup> שמבלבל המעיין<sup>9</sup> ובאחות חסד הוא ואין ראוי רבוי כאשר רמזתי. או נפרש חסד חיסודא מלשון נבלה<sup>10</sup> דבר שאינו מתוקן. ובאשת אח אמר נדה היא שהוא<sup>11</sup> מרוחק מצד המעיין שהוא במקום אחות<sup>12</sup>. ובמות האח בלא בנים די יבש המעיין ונקצץ האילן כרם עיקר שרשוהי באשתו שבק<sup>13</sup> וצריך להחזירה קיום שמו מבת זוגו כי הוא בנין צלע שלו ומנצר שרשיו יפרח ואיש כי ימות וכן אין לו ימצא התועלת ההוא באחד מיוצאי יריכו וקרוב קודם ואח המת את אשתו אשר לקח דבקות היה לה בה שאם הוליד אותו תועלת הבא מן היבום היה ממנה. על כן יקראו יוצאי יריכו בנים שהוא נבנה מהם וחסרים או האיילונית דבר ברור כי זוגו לא היה בא לעולם לתועלת ההוא ובמות האיש יבש האילן ונקצץ המעיין ובה<sup>14</sup> יאר פניו אלינו.  
ע"כ לשון הרב ז"ל והנה רמז בכאן ענין סוד היצירה וסוד העבור.

## 5. אגרת אל הרמב"ן על עשר הספירות

(כ"י מוסאיוף 22 דף 4 ע"א)

דעתך עלך שמא דמך. עלך.

\* כמה הרחקות וכמה עניינים וכמה יסודות מונים<sup>2</sup> בעלי השכל על ידיעת הבורא יתעלה. וכשראיתי שינוי ידיעתם<sup>3</sup> והפסד אמונתם [של] כמה אנשים נערת לי זאת חצני וסדרתי בכתבי זה עיקר כל הידיעה על דרך קבלתנו והיא מתנה ומנחה שלוחה לפני כבוד אדוני דגל הרבנים וראש הנבואנים (!) הרב הגדול רבינו הקדוש ר' משה נר"ן בן כבוד אדוננו וזוהר פנינו ר' נחמן תנצב"ה ובחסדך תיקר נפש עבדך זה בעיניך ותענין בה ותבחן האמת מן השקר וחכימא ברמיזא.

קבלתי מר' יוסף בן מזאת רבי פירוש מבואר באלו העניינים ותחלת הדברים הם אלה שאמר לי<sup>4</sup>. דע שכשם שלא נודע עצמו של ה"ה כך לא נודע עצמו אבל מתוך הקבלה למדנו ששמו וצלמו ועצמו הכל הוא הוא כי שמו הוא ציון הגדול להכיר גודל מעלתו ותפארתו ית' וצלמו ועצמו עשר ספירות יוכיחו יסודו וזהו ביאורו וידיעת מציאותו וקדמותו ותקון גדולתו ואדני ישמרהו אלהינו בחכמתו הרחבה ידיני לכף זכות ויבין הכל בכלל האמונה.

עשר ספירות בלימה הם עצם הבורא וצלמו וכיצד הם נשרשים בשורש העליון להודיע שהם מדה ושעור ומתכונת הגוף ועיקר הנסתר ונעלם. דע שהעמדת הספירות בגוף אחד הוא הכבוד הפנימי להיותו לאות ידועה לבני אדם והקבלה הנכונה והשכל

8 ויקרא כ', י"ב.

9 בכש"ט: המעינות.

10 בכש"ט: או יהיה פ"י חסד מלשון נבלה שתרגומו חיסודא.

11 בכש"ט: דבר שהוא.

12 עד כאן נמצא בכתר שם טוב.

13 רמז לרוח המת שנשארה באשתו מביאה ראשונה, וכן מפרש באריכות בזהר בפ' משפטים, ועיין ביחוד בדף צ"ט ע"ב למטה "ההוא רוחא דשבק בההוא מנא".

14 צ"ל כנראה: וה'.

והאמונה בזה הידיעה ומתכונת הגוף מהספירות כך הוא.

הספירה הקדומה נקראת כתר עליון ונקראת רום מעלה והכל דבר אחד ויש לה בידיעה מהנתיבות שלשה ואלה הם: שכל קבוע ואור המופלא ואור צח ומצוחצח<sup>1</sup> והכל נקרא ראש הגוף בכפל הלשון. הספירה השניה נקראת חכמה הקדומה ויש לה בידיעה מהנתיבות ג' ואלו הן תכונת הקדמות ואור הנסתר ואור הבהיר והכל נקרא רוח הגוף בכפל הלשון. הספירה השלישית נקראת בינה ויש לה בידיעה מהנתיבות<sup>2</sup> שלשה אלו הן חשמל וערפל וכסא הנוגה והכל נקרא לשון הגוף בכפל הלשון. הספירה הרביעית חסר היא מים ויש לה בידיעה מהנתיבות שלשה ואלו הן כסא הכבוד וגלגלי המרכבה ואופן הגדולה הנקראת תוחות פ"י מקום מוצא חויון החוים<sup>3</sup> והכל נקרא זרוע הימין בכפל הלשון. הספירה החמישית נקראת גבורה ויש לה בידיעה מהנתיבות שלשה ואלו הן כבוד וסוד ההיות וסדר<sup>4</sup> גדולה והכל נקרא זרוע שמאל בכפל הלשון. הספירה הששית נקראת תפארת ויש לה בידיעה מהנתיבות שתיים ואלו הן ממשות העשיה<sup>5</sup> וחקר הפעולה והכל הוא משיכת הגוף בכפל הלשון. הספירה השביעית נקראת נצח ויש לה בידיעה מהנתיבות<sup>6</sup> שתיים תמונת הגולם וסתר העצות ונקרא הכל רגל הימין בכפל הלשון. הספירה השמינית נקראת הוד ויש לה בידיעה מהנתיבות אחד והוא מקום הנשמות ונקרא הכל אמה של עריות הבדלה כמו הברית בגוף<sup>7</sup> וכן הוא בספר השיעור של ר' ישמעאל והכל בכפל הלשון ודבור לשון בני אדם וחכימא ברמיזא. הספירה התשיעית נקראת יסוד ויש לה בידיעה מהנתיבות אחד והוא סוד היצירה והכל נקרא רגל השמאל בכפל הלשון. הספירה העשירית נקראת מלכות ויש לה בידיעה מהנתיבות אחד והוא הנקרא פדגוד והוא כנגד הלב שבגוף והיא הנקראת שכינה<sup>8</sup> ויש לזו הספירה כמה שמות וחכימא ברמיזא<sup>9</sup>.

הנה הצעתי לפני כבוד אדוני וגדלו סוד כל הידיעות שקבלתי ואם יראה אדני בעין שכלו לצוות על עבדו איך אתנהג בכל אלה הדברים ולא אטה ימין ושמאל ממה שילמדנו רבינו כי אני עני ואביון ואין לי עוזר וסומך באלו הארצות כי אם ה"ה ואם בימינך תסעדי תחשב לך לצדקה לדור ודור עד עולם וחכימא ברמיזא. ומה אאריך לדבר לפני אדוני חכם ונבון כמוך ואתה דע לך ועל דרכיך נגה אור וגם זה לא גליתי לשום אדם כי אם עתה אל ישיעני ה' ואתה אדוני תקרבי ואל תשליכני מלפניך ורוח קדשך אל תקח ממני ושלום אדוני יגדל האל לעולם. אמן.

המעתיק שם טוב ב"ר אברהם זלה"ה בן גאון.

- 1 כל השמות והמונחים הבאים נמצאים בספרות הקבלה רק בספרים השייכים לסוג ספר העיון, ובייחוד כמעט כולם בס' הייחוד האמתי הנמצא בכתבי יד. ועיין פרקים לתולדות ספרות הקבלה, עמ' 85.
- 2 כל הבאור הזה נמצא מלה במלה בלוח ל"ב נתיבות החכמה בהקדמת הפירוש לס' יצירה המיוחס להראב"ד וכן בשאר ספרים הקרובים לסוג ס' העיון.
- 3 סמל זה ואחרים מהבאים אחריו אינם ידועים לנו מספרי הקבלה.
- 4 כל הנאמר כאן על ההוד הולם באמת רק את ספירת היסוד וכוחותיה והרגל השמאלי הנערך כאן לספ' היסוד הוא השייך להוד, ואם לא נפל שבוש בהעתקה, נתחלפו בקבלה זו של ר' יוסף ו' מוזא אברי גוף האדם העליון בסדרה<sup>10</sup>.
- 5 מספר הנתיבות הנערכות כאן לפי שמותיהם אל הספירות הוא עשרים ושתיים, כנגד כ"ב אותיות המצטרפות עם עשר הספירות עצמן לל"ב נתיבות כפי דברי ס' יצירה.

## הערות גרשם שלום

### 1. פירוש לפרק ראשון מס' יצירה להרמב"ן

רק בשנת 1947 יכולתי להשתמש בכ"י הקדום ביותר, והוא פאריס 763, מדף 31 ע"ב ואילך, שנכתב כבר בשנת 1284 באיטליה. מסופקני מאד בערפן של גירסותיו. כל השגיאות הבולטות נמצאו כאן. אולי יש טעות בתאריך כתב היד? אולי [זמנו] מאה שנים אחר-כך?

פ' = כ"י פאריס 763.

א' = גירסת ר' מאיר אביסהולה בפ"י ס' יצירה שלו (כ"י אנג'ליקה) שמעתיק את כל פירוש הרמב"ן. והוא בעצם נוסח כ"י ירושלם. כל ההשמטות של כ"י ירושלים גם שם.

א בכ"י פולדא נקרא: "פרישת ספר יצירה מיסוד הרמב"ן".

ב א' - "מנין עשר ספירות בעצמן... כי מנצפ"ך" וכן בכ"י פולדא.

ג א' - "והם דבר נעלם. נכללות בהם... בשביל אחד בהעלמה ברוח". ר' יוסף אלקאשטיאל בשו"ת של ר"י חייט סי' י"ג; תרביץ, כד (תשס"ו) עמ' 198: "ויונקות משביל דק ונעלם".

ד כרוח בגוף: כן הוא בכ"י פולדא.

ה אביסהולה מפרש זה כך: "והם" הם אותיות מנצפך שלא נזכרו בפירוש ויוצאים "בשביל אחד" ר"ל "הכפופה והפשוטה יחד", וכן "הפתוחה וסתומה" [אבל הוא מוכרח לתקן כאן ולגרוס "כרות בגוף"]. "והולך הרב לשיטתו [שהוא דוחה אותה] שפ"י כי הל"ב נתיבות הם ה"י ספ"י וכ"ב אותיות. אם כן יצאו הכפולים בנתיב הכפוף יצא [גם] הפשוט ובנתיב הפתוח יצא הסתום, זוהי שיטתו".

ו וברמב"ן על וירא אלהים את האור: "והענין להורות כי עמידתם [היא רק] בחפצו, ואם החפץ יתפרד רגע מהם יהיו לאין". וכן בפרשה זו על הפסוק ביום אכלך: "לדעת אנשי האמונה האומרים כי העולם מחודש בחפץ אלוה פשוט, גם הקיום יהיה בו לעד כל ימי החפץ".

ז משחק המלים לב"ב בא כבר מאותיות דרב עקיבא (נוסח ארוך) בסוף אות ב"ת. ח ר' יצחק דמן עכו בס' מאירת עינים פר' תצווה (כ"י מינכן 17 דף 78 ע"ב) מפרש ביטוי זה בהקשרו האסכאטולוגי בענין חרבן העולם באלף השביעי שיחזור לתוהו: "אז כשיגיע העת שיהפך העולם לתוהו [באלף שביעי] ישובו כל ההויות אל ה' [הבינה], ורוח חיים יעדר מכל המציאות, על דרך משל כמי שמנשים נשימות מפיו כל זמן שמנשים רוח נשימתו, מצויה, משך אליו רוח נשימתו, הרי הוא נעדר ואותו [אותה] משיכת והשבת ההויות אל ה' [הבינה] הוא משיכת רוח הנשימה והעדר ההשגחה מכל ב"ע [עולמות בריאה יצירה עשיה] ומיד נעשה העולם תהו כמו שהיה קודם התפשטות

- ההויות, וזהו סוד וינפש שהיו ההויות מתפשטות עד שנעשה העולם כרצונו ואמר די ומיד כביכול משך רוחו ונשימתו וזהו".
- ט ובוהר ח"ג קל"ו ע"א (אדרא רבא) אמר: חמשין אלף דדין [או שנין] דומין קב"ה לאתבא רוחיה ליה" – ממש אותו הביטוי! מענין כי ר' אלעזר מזורמס השתמש בדיוק באותו ביטוי לענין הרוח באדם – בניגוד לנשמת האדם שנופחה בו מלמעלה. בפירוש התפלות שלו, כ"י אוכספורד 1204, דף 131 ע"א (הובא אצל יוסף דן בדיסרטציה שלו, עמ' 273) נאמר: "הרוח אויר, רוח שמושך רוחו אליו ויוצאה [צ"ל ויוציאה?] ממנו כל שעה שהלב דופק כמו לבהמה".
- י המליצה ממש כמו אצל ר' יעקב בר ששת בס' משיב דברים כ"י אוכספורד דף 63 ע"א: "חמשים אלף שנה הוא יהיה שנת היובל וישוב הכל לאשר לו אחוזת הארץ" (מהדורת ג' וידה, עמ' 168). הרמב"ן נותן פירוש אסכטולוגי למלה "מוחלטת".
- יא והשוה בדומה לשימוש המלים 'נתיב' וכו' בס' מעיין החכמה מחוג העיון.
- יב פ' – מופרשות ונבדלות. הפירוש "לפי עומק הדקות" הוא בעצם כמו המורחב למטה בגירסת ל'. לפי הפשט: פליאות = נבדלות. אבל לפי הסוד דווקא אינן נבדלות אלא נשארו מאוחדות.
- יג בפ' נשתבשה כבר המלה הנכונה נאות ונעשה פלאות.
- יד ובלקוטים מפ"י ר' עזריאל או עזרא על האגרות בכ"י הברשטס 444, 39 ע"א-ע"ב (ניו-יורק, בהמ"ל 1887) מצאתי: "הכל דבר אחד שאינו אלא התפשטות הרצון בחכמה וצמצם שכינתו בטפת, וארון יוכיח שהיה מדבר עם משה".
- טו פ' – ושביל אחר לצד זה.
- טז פ' עוד יותר משובש: ענני [מעצם] כבודו.
- יז גם בכ"י פולדא עמ' 12 מצאתי כבר אותן ההוספות של כ"י ל.
- יח עד כאן ב פ' הממשיך מיד: "והמשיך ממקור הכל שהוא עלת העלות, האור הנקרא חכמה".
- יט ובאמת נמצא כן בפ"י אבי סהוללה הגירסא הנכונה נמצאת באמת בלשון ר' שם טוב בן שם טוב מפירוש ס' יצירה להרמב"ן כ"י בריטיש מוזיאום, מרגוליות 171, דף 140.
- כ וכן לבראשית א', ד' מפרש הוא כי החשך הנזכר שם אינו האש היסודית אלא "אפיסת האור... ושיהיה נעדר". וכן בפ"י ר' עזרא לשה"ש הקדמה שלישית (על איוב כ"ח) קץ שם לחשך: "ידוע הוא כי החושך הוא האפיסה" (האין).
- כא וכן דברי הרמב"ן בפ"י איוב כת ומשך החכמה "ויש מפרש כי המושך אותה מן המקום הנסתר אשר היא שם, משך דבר יקר מפנינים והוא משל, ויפה פירוש".
- כב א' – מפני חשבון גימטריא שלו.
- כג פ' – עננים!! גם ההמשך משובש לגמרי בפ'.
- כד א' – עד סוף הבנין כלומר יתברך ויתעלה נרמז בזה כפי ענין התיבה הזאת.
- כה ובאמת מצאתי כן גם בפירוש ר' עזרא בן שלמה לאגדות מס' תענית (כ"י די רוסי 1390 דף 114 ע"א) "לפניו ילך דבר... והוא הנקרא צדיק יסוד עולם". קבלת הרמב"ן בזה איפוא כקבלת ר' עזרא ור"י בן הראב"ד. וכן בפירוש התפלות לר' עזריאל על תפלת ראש השנה (כ"י Christ Church College 198 דף 4 ע"א) על "שהשלטון לפניך": "זה יסוד עולם כד"א לפניו ילך דבר". והכל לקוח מס' הבהיר סעיף 121 [בהוצאה